

3859.

ЗА ГРОМАДУ.

Хроніка одного села на Поділлю

К. Т. Подолєнка.

Заходом Василя Лукича

Ціна 20 кр.

ЛЬВІВ 1892.

Коштом Товариства імені Шевченка.

ВИДАНЯ ВАСИЛЯ ЛУКИЧА:

**РУСЬКИЙ
ПРАВОТАР
ДОМОВИЙ**

Том I. Закон цивільний wraz з дотичними доповненнями і більше як 200 різnorodними взірцями та прикладами. — Львів 1885 р. Стор. 432+XVI. в 8°. Ціна 3 злр. 30 кр. Для передплатників „Діла“, „Батьківщини“, „Буковини“ і членів тов. „Прогресивіта“ — тільки **2 злр. 50 кр.**

ВАТРА

літературний збірник. — Стрий 1887 р. Стор. 215 в 8°. Ціна знижена **тільки 1 зр.**

**УГОРСЬКА
РУСЬ**

її розвій і теперішній стан. — Львів 1890 р. Стор. 30 в 8°. Ціна 15 кр.

КВІТКА

ілюстрований літературний збірник. — Львів 1890 р. Стор. 128 в 8°.

РІДНИЙ ЗІЛЬНИК

ілюстрований літературний збірник. — Львів 1891 р. Стор. 137 в 8°. Ціна 30 кр.

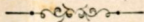
Всі ті видання можна набути у Володимира Левіцького, оборонця в справах карних, в Станіславові (ул. Липова 78).

Проспекти на „Правотар“ висилає на зажаданє.

ЗА ГРОМАДУ.

Рад. 12
Анг. 12

17/12-50

Хроніка одного села на Поділю

К. Т. Подоленка.

Заходом Василя Лукича

ЛЬВІВ 1892.

Коштом Товариства імени Шевченка.

2.00

ЛВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И 48683

З друкарні тов. ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

I.

Воля, воля, воля! От яке незабутнє, мало незабутнє, а сьвяте слово не сходило з уст не одного мільона Українців, коли цар звелів визволити народ на волю з під тяжкого кріпацтва. Господи, що то за радісна вість була! Настав таки давно бажаний і сподіваний час, — настала воля! Кому судилось і лучилось діждати і пережити серцем і розумом отсей давно бажаний і сподіваний час, — то той в віквіки його не забуде. То був великий празник для України. Не даром по всіх дзвіницях в дзвони дзвонили, по всіх церквах молебні правились і щиро молились Українці великому Богови. Не було на сьому празникови ні опійства, ні сварки, ні бійки, — а скрізь по всіх закутках України тільки й чути було: воля, воля, воля! Горді і щасливі люде плакали і сьміялись, обнімались і цілувались, неначе на Великдень христосувались: тішились, аж серце в кожного сьміялось.

Оттак зустрічали отсей незабутний празник і в селі Гетьманця. Давно Гетьманці його ждали і таки діждались. Діждавшись, всім селом, і старе і мале, потягли до церкви. Людий було певно не тільки в церкві, але й кругом церкви і в дзвіниці. Зійшлись люди, неначе на Йордань. На кого тут не споглянеш було, усяке так весело дивилось, неначе зроду панщини не знало, або на новий сьвіт народилось. От скінчилась і служба божа, вийшов панотець з вівтаря і почав читати царський указ. Читав він так поважно, немов Сьвяте Письмо. Усі слухали, затаївшись. Прочитав батюшка указ, перехрестив ся, людам уклонив ся і почав їх поздоровляти з волею. Господи, як важко зітхнули тут люде, ті що стояли в церкві, а за ними і ті, що стояли навкруги церкви і в дзвіниці.

— Спасибі, спасибі, батюшко! — загули разом стиха веселі люди, а сльози у декотрих так і покотились з очий.

Не видержав і сивий батюшка, заблищали сльози і на старих очах. Добрий батюшка ще раз вклонився людям, повернувшись, перехрестився на образи і пішов в вівтар.

Оттаке то було свято в Гетьманцях назад тому вже коло трийцяти літ.

*

*

*

Село Гетьманці на вигляд чудове село і хороше село, як тільки може бути хороше село на нашій славній Україні. Ось воно широко розкинулось по обидва боки невеличкої річки Росоші. Усе село кутається в розкішних садках. На весні то воно так і вбирає в себе очи; як розцвітуться черешні, вишні, груші, сливи і яблуні, тоді здається, що якась величезна сила залила молоком усе село. Невимовно хороші Гетьманці у таку пору, коли дивитись на них з дзвіниці, з котрої можна скинути оком на все село. Одно тут не впада на очи і не тішить серця: це панський двір, навкруги обсаджений старими, вже сухими тополями, де панують вже посесори-жиди. Зараз за двором розкинувся на південь до Росоші не то садок, не то ліс панський, огорожений колись-то високим частоколом. Тепер з того саду сталось таке, що як-би старий пан встав з домовини, то й не пізнав-би його. Високий частокіл подекуди жиди-прислужники посесора і сам посесор забрали на топливо. Самі лучші, самі дорогі дерева в саду, повиховані самим старим паном, рубаються жидами, як попало і де попало. Ще більше тут не тішить очий і серця величезна панська палата з баштами по краях і високими вікнами. Зелена фарба на даху злиняла і бляха почала ржавіти і тріскатись. Жовта фарба, якою розмальована була з надвору палата, геть вже злиняла і стіни почали дупитись. Нічого тут не тішило очий, навіть ранньою весною. Жидівська рука все тут знівечила.

Чий-ж се Гетьманці і хто в них панує? Гетьманці, колись-то славні на всю околицю, навіть на весь повіт, ще недавно належали до польського графа Казимира Лагоди, а тепер по смерті його дістались по запису його жінці графині Кароліні Лагоді. Графиня не довго сумувала по чоловікови: не минуло й півроку, як вона взяла у жиди Боруха Каца десять тисяч карбованців, віддала йому на дванайцять літ в посесію Гетьманці і приселок до них Пасинки, а сама майнула в фолоську землю. Там вона незабаром собі знайшла якогось

молодого маляра Волоха, зійшлась з ним, і тепер вже шестий рік тратить на нього всі доходи з Гетьманців і Пасинок, тішучи себе надією, що з того Волоха вийде славний маляр на весь світ.

Хто-ж такий, який з себе і в собі посесор Гетьманців і Пасинок? А посесор Гетьманців і Пасинок єсть ніхто инчий, як Борух Кац, той самий Кац, котрий назад тому з кільканицять літ насилу упросив ся в старого покійника графа в село і прислужував коло двору, і за мешуриса, і так собі за пошихача, а жінка його Файґа почала торговати таки в Гетьманцях всяким нікчемним крамом. За свій крам вона брала більше всячиною, аніж грішми; брала вона з людей і борошно і пашню, і кури, і гуси, і яйця і всяку инчу живність. Через пять літ Каци вже так забогатіли, що взяли і від людей і від пана в аренду коршми в Гетьманцях і Пасинках. Оттут-то і пішла робота в Каців; — робота теж не легка: кожний день треба було їм бути на сторожі, дивитись на право й на ліво, відрізняти бідного від багатого, слабого від сильного, до всего приглядуватись, все рознюховати, скрізь розкидати розумом. Здоровий, ще й молодий Кац шильнував як міг, гаразд усів ся на аренді і почував вже, що вибиваєть ся з палок в піря. Худа, ряба і хоть не так здорова Файґа була проте-ж найлучшою помічницею в кожному ділі чоловіка. Вона тільки ще більш ніж Борух трусилась над кожним новим ділом і копійкою, гірше його боялась ворогів своїх, більше молилась Богови, дужче лаялась з мужиками і бабами, котрих тяжко ненавиділа, а тим часом брала з них все, що можна було загарбати в свої руки. Так обоє Каци турбовались по цілих днях — з раня до вечора, а часами і в ночі. Файґа ще й тим більше турбовалась від Боруха, що дуже любила своїх дітей, надто бідкалась коло них, годувала їх, пестила і часто лічила їх зовсім здорових. Любила вона ще й сама коло печі поратись. Не диво, що на сій аренді Каци скоро й забогатіли. Розбогатівши добре, хтіли Каци вже вибирати ся в повітовий гóрод, щоб завести там крамницю, аж тут як на те заслаб старий граф і незабаром помер. Борух Кац, як похінний жид, запобіг ласки у графині, позичив їй десять тисяч карбованців і взяв в посесию Гетьманці з Пасинками на дванайцять літ. На посесії пішло Кацам ще лучше, ніж на аренді. Каци стали значно багатіти. А графиня тим часом зовсім закрутилась в Во-

лощині і тратила гроші з своїм коханком, як навіжена. Оттут Каці і стали в пригоді графині Лагоді. Коли тільки треба було графині грошей, Каці зараз таки діставали їх, — за те обережені старими графами ліси гетьманські стали один за другим переходити в жидівські руки. Немилосердно і зимою і літом валились в обох дубових і в третьому чорному лісі столітні величезні дуби, ясені, явори, клени, граби і всяке ниче дерево. * Дерево одно за другим валилось, — гук-гуком ішов по лісі, а земля аж стогнала. А Каці багатіли та багатіли. — Минуло чотири роки на посесії і Каці вже віддали старшу дочку Сару заміж за рудого Сруля Зекцера, сина багатого купця. Для зятя Борух Кац взяв в посесію сусіднє з Гетьманцями велике село, подароване казною якомусь значному генералови з Німців.

Панує поки Кац в Гетьманцях тай годі. Воно як правду казати, то Каці обоє ще навіть не пруть ся в пани, як ось інші жиди-посесори. Гроші вартіщі для них, ніж панство. Вони і тепер обоє вбирають ся як прості жиди, їздять на простій бричці і навіть не захотіли жити в палаті, а оселились собі в невеличкім будинку, де колись жили окономи панів.

Палата стоїть вже занехаяна чотири роки: тим-то вона і стала така погана і сумна. За те завжди в яку хочеш добу — вид на село Гетьманці дуже чудовий. Ось і тепер на дворі рання осінь; вид села змінив ся, але неспоганів. Садки бриніють ще лучше, ніж на весні. Листя на одному дереві зовсім почервоніло, на другім пожовкло, а на третьому ще зеленіє; усе це переливаєть ся в садках усякими тонами і надає їм чимало краси. А тут ще на яблунях рясно красують ся червоно-бурі, всі в плямах, як в ластовинні циганки, дуже хороше ясують на сонці червоні боки саблуків, немов облиті сьвіжою кровю; гарні і зелено-жовті горнячки, щό гнуть гільля яблунь геть аж до землі. А ніжні біло-жовті папірівки здають ся янтаровими кульчиками на яблунях. Та тут одних зимових яблук не перелічити. Коли дивити ся в осени з дзвіниці на Гетьманці, то кожний садок в селі здаєть ся квітником, а все село чарівним килимом. Оттакі-то чудові села на нашім милім Поділю.

Що-ж Гетьманці, що люде думають-гадають? На таке питання тільки і можна сказати, що в Гетьманцях, як і кругом по селах, усе глухо якомсь поводить ся.

II.

По самій середині Гетьманців, високо над річкою Рососою, стремить мов відрубана, ґранітна скеля; з під скелі бе з джерела хороша та погожа вода. Колись-то, ще за старого графа, все це місце було вибруковане каменем і вода текла з вимурованої криниці через два дубових жолуби. Тепер і сліду не зісталось від тих жолубів; криниця виглядає зовсім простою криницею, хоч води і тепер в ній чимало, — так що стало-б на все село. Від криниці веде в гору наскісь мала стежка; по сій стежці вибиралась в гору дівчина з повними відрами води. Доволі було раз глянути на сю дівчину, щоб ніколи вже не забути її хорошого і дуже привабного виду. Се і єсть перша по красі дівчина на всі Гетьманці. Дві чорні, довгі і густі коси в два рази, неначе вінцем обкручували її голову, непокірливе волося, що повибивалось із заплетених кіс, гарно красило трохи запалений сонцем лоб дівчини. Великі, ясні, карі очі горіли огнем і вабили до себе молодих хлопців; в її очах світились і добрість і любові. В селі її так і прозвали „квіткою“. Неодному вже молодому парубкови впала в очі квітка-дівчина. Тим часом в серці квітки-дівчини був закуточок тільки для одного милого; їм одним вона жила і тішилась і більше нікого знати не хотіла. Звалась наша квітка-дівчина — Орисею.

Вийшовши по крутій стежці на рівну дорогу, Орися проворно перекинула коромесло з відрами з правого на ліве плече і пішла далі вулицею. З перших воріт ліворуч прожогом вибігла на зустріч Орисі найлучша її приятелька і однолітка Гандзя, дівчина жвава, гостра і вже просватана.

— Стій, Гандзю, не квап ся серденько, — дзвінким голосом промовила Орися, а то ще перейдеш міні дорогу з порожними відрами; най я лучше перейду тобі з повними.

— Цур йому! Та де-ж таки я-б тобі перейшла дорогу з порожними! Хіба я божевільна, чи що? Отсе так вигадала! Ти лучше скажи, де сьогодні зберемо ся вулицею? — цікаво спитала Гандзя у Орисі.

— Я-б бажала, — тихо вже відповіла Орися, — щоб як і вчора, біля нашої оселі.

— Ну, то й добре: бо і я так в думці собі мала зібрати ся біля вашої оселі і навіть вже Марусі про се переквала.

— То й добре, Гандзю, перекажи тільки і другим дівчатам.

— І хлопцям, — лукаво додала Гандзя.

— Еге, і хлопцям, — сьміючись відповіла Оріся.

Довго-б ще приятельки балакали собі оттак, як-би не вийшла з хати мати Гандзі і не закричала, щоб та мерщій бігла по воду.

Мусіли вони розійтись.

На порозі хати зустрів батько Орісю словами:

— А знаєш що, доню?

— Що, тату? — полохливо спитала Оріся.

— Не полохай ся, а біжи-но лучше в клуню, та поможи там Василеви завідна упорати ся з ячменем, бо я вже так натомив ся, що і плечий не можу звести.

— Добре, тату, — охоче відповіла Оріся і, виливши з відер воду в дїжечку, побігла на тік, на поміч Василеви.

Василь з першого погляду не був похожий на свою сестру. На зріст він був дуже високий, а до того худий, тільки його карі та ясні очі показували, що він брат Орісі. Брат з сестрою жили добре, як рідко.

— Добрий-вечер тобі Василю! — привитала Оріся брата, прожогом вбігаючи в клуню.

— І тобі, — спокійно відказав видимо стомлений Василь.

— Помагайбі, Василю!

— Спасибі, спасибі.

— А чим-же я тобі тут можу допомогти?

— Мітлюю.

Оріся, граючись, схопила в руки мітлу і знову запитала:

— Яким-же кінцем тобі змітати?

— Про мене, яким хочеш, тільки поглянь Орісю на то, що нас скоро захопить тут і ніч.

— Ой, не сердь ся, братіку, — сказала Оріся і почала змітати мітлюю колоски і грудочки землі з провіяного ячменю.

Вже діло в клуні було на скінченню, коли се несподівано на дворі почав гавкати Рябко.

— Чи ти, Василю, чуєш, що наш Рябко на когось гавка. Десь хтось чужий прийшов до нас.

— А хто-ж, як не старости до тебе, — з усьміхом відказав Василь.

В Орісі і мітла випала з рук.

-- Чи справді старости? — спитала Орися і важко зітхнула. Кров разом кинулась їй в лице, і серце застукало в грудях.

Василеві жаль стало сестри; він знав від кого її серце ждало старостів; він знав, як вірно вона любить Петра Стиртюка і як той щиро в ню закохав ся.

Оцеї Петро і є той милий, котрим одним Орися жила і за котрого нікого більше знати не хотіла. Не видержала тепер бідна дівчина; скоро сльози покотились з очей і вона впала на груди братови і почала більш молити, ніж питати:

— Скажи, скажи міні, братіку Василю, від кого-то старости? Може? Може?... — і вона не договорила.

— Пожди, Орисю, то ще непевна річ, що до нас старости прийшли, а ти вже піклуєш ся об тім, від кого вони. Не плач-бо! Дасть Бог, усе буде гаразд, — потішав Василь сестру.

Орися хотіла засьміятись, та тільки скривилась.

Заспокоєна трохи, Орися хотіла знову взятись за мітлу, коли це мати покликкала її з клуні. Вона митьтю кинула мітлу і побігла до матері. На порозі сінний її зустріла мати і тихенько промовила:

— Орисю, серце, причепурись трохи, там в господі тебе ждуть старости.

Тими тихими материними словами, як молотом, вдарено було по голові Орисі; серце її на хвилину наче перестало бити ся і в грудях сперло дух; — сердечна не могла і з місця рушитись. Добра мати причепурила їй трохи коси на голові, пригладила волося, що розкішно понависало було на лобови, здмухнула куряву з сорочки і плахти, і ввела за руку в господу.

В господі на покуті сидів батько з старостами. Старости були самі заможні і поважні господарі в Гетьманцях — Максим Стецюра і Архип Михальчук. Орися не пам'ятала, як вона ввійшла в хату і навіть не привиталась з старостами. В неї закрутилась голова і в очах потемніло. Тільки глянувши на поважних старостів, їй впало на думку, що ті старости не від Петра.

— От вам і наша дочка, — заговорив веселий батько; — хоч і не прибрана, але вже яка є, така й буде.

— Яка вона є, то другої вже й не треба, — сказав Максим Стецюра і скинув оком на Орісю.

— Ну, доню, — заговорив вже з повагою в голосі батько: Кланяйся старостам, та похвались рушниками, що придбала, чи може не придбала, — то тоді і старости від тебе відцурають ся. Оце маєш, доню, — докінчив ще поважніше батько, — старости від Семена Нечепури.

Оріся стояла коло печі, неначе кам'яна, а це десь і голос в неї взяв ся і сили десь набралось сказати батькови:

— Тату, я не хочу за Семена йти... я, я... я не можу...

— Що? Що таке?! — запитав сердито батько і встав з лави.

— Я, тату, не можу йти за Семена, — ледве вже виговорила Оріся, — бо я... я...

— Цить, — перебив її батько, у котрого вже й рука піднялась була на нещасну Орісю, але він митьтю опам'ятав ся і опустив руку; старий постеріг, що не тільки не годить ся, але й грішно навіть лягати, а не то що битись в такий час, коли в господі сидять старости.

Старости були ні в сих, ні в тих; нічого такого їм і на думку не спадало. Вони повставали з лави і взяли ся за шапки,

— Прошу вас, вибачайте, — перепрошував і разом просив батько старостів; — сядьте ще на хвилину; се дівка, — показав він пальцем на Орісю, — так не второпала собі добре, що воно і до чого йде і сама не знає, що говорити.

— Може воно так і є, — заговорив стиха Максим Стецюра; — ми своє діло зробили, тепер ви робіть своє. Може вона й справді ще добре не второпала до чого оце все наше діло стосується, най собі поміркує на волі. А тепер, покищо, бувайте здорові. Бог ще нас приведе до вас, — під кінець заспокоїв Максим розгніваного батька.

III.

Старости з хати, а Василь в хату. Глянувши на батька, а після на сестру, він зразу постеріг, яке тут діло скоїлось.

— А! Так ось воно що?! Признавай ся, — грізно закричав батько на Орісю, — з ким ти вже встигла спізнатись?

Перелякана дівчина затрусилась, як осиковий лист, і крізь сльози плачучи, промовила:

— Тату, я ні з ким ще не спізналась... я тільки щиро і вірно полюбила Петра Стиртюкового.

— Петра! Попівського наймита, злодійського сина!... Його ти проміняла на господарського сина?! Ах ти проклята!...

Роздратований батько замірився вже був рукою на дочку, але Василь загородив собою сестру і підставив свої груди під тяжкі батькові кулаки.

— І ти, і ти за одно з проклятою, — ще грізніше закричав батько на сина і почав водити по хаті очима, щоб схопити що небудь в руки. Сей замір постеріг Василь, вхопив сестру, і митьтю вискочив з хати на двір.

— Геть, геть, прокляті з хати! Щоб ваша тут і нога не була, а то приблю, вблю! — грізно кричав роздратований батько, але одначе не посмів вибігти на двір: боявся нароби сору на все село. Хоч він і крутий був батько, а все таки чоловік звичайний.

— От прокляті діти — репетував в досаді бацько. — От як вони шанують бацька. В ні віщо ставлять бацька; по своєму всяке хоче зробити, на своєму хоче встояти... Так-бо ні-ж, не так буде, а буде так, як я поставлю, як я захочу, — грізно крикнув батько і стукнув так кулаком по столі, що аж шибки в вікнах забреніли.

— Та не сердь ся-бо так дуже Якове, — тихо промовила мати, котра давно вже неворушимо стояла коло печі.

— Ні, я таки на своєму поставлю, — гримнув Яків і ще раз стукнув кулаком по столі.

— Буде так, як Господь дасть, — несміливим голосом промовила мати.

— Ні, буде таки так, як я хочу!

— Усе Господь: проти Бога не підеш.

— Бо і ти може за одно з поганцями? — визьвірився Яків на жінку.

— Гай, гай! — стиха відказала жінка. — Хіба-ж я ворог своїй дитині?!

— Та й я не ворог, і добра бжаю їй, — заговорив вже тихіше Яків і сів на лаву, коло столу.

Мати вийшла в сіни до Орісі, а в хаті остався один Яків. На самотині злість його минула і на нього найшов сум.

— Гай, гай! — сказав він сам собі, низько спустив голову і замислився. Він пригадав собі, як назад тому скільки

днів він, як здавалось тоді йому, добре улагодив оце сватання таки в господі Омелька Нечепури, батька молодого Семена, першого господаря в селі і першого багатиря.

А діло було так: назад тому скільки днів, як раз в празниковий день Омелько за четвертою чаркою по приятельськи заговорив до Якова:

— От я, Якове, ти знавш що?

— Ні, не знаю, а що? — спитав Яків і зразу постеріг, що Омелько має щось дуже цікаве сказати.

— А мене, Якове, знаєш?

— Знаю, та ще й добре.

— Ото, Якове, в мене, славити Бога, є вже в літах син.

— А в мене, Омельку, дочка.

— Так ото-ж, Якове, кажу, що в мого сина діло за старостами не стане.

— Та і в моєї дочки, Омельку, певно рушники вже наготові.

— Так значить сьому ділови вже й кінець?

— І вінець, — додав весело Яків.

— Так вищемо ще по одній! — попросив Омелько.

— Вищемо, свате, — сказав Яків ще й ногою тупнув.

Оце батьківське сватання вважалось вже ділом зовсім скінченим. Омелько не дозволив-би собі зломити своє слово і навіть радий був, що се діло так швидко і просто склалось. Він знав Якова Муляра і жінку його Параску, як людей поважних в селі, знав він добре і всі достатки їх дочки Орисі, о котру, як йому звісно було, дуже закохав ся його син Семен. Ще радійший був сьому сватанню сам Яків.

— Оттак розумні батьки мудрують з своїми дітьми, — говорив сам собі Яків, ідучи до дому від Омелька. Пригадав він оце все і знову злість стала підходити йому під серце.

Тут ввійшла в хату Параска і стала поратись коло мисника.

— Залиши свої горшки з мисками, — сердито заговорив Яків до жінки, — та піди, та скажи оттій своїй любій дочці, щоб і нога її не посьміла ступити на порозі хати до того часу, поки вона не відщурасть ся сама від злодійського сина, не покасть ся передомною і не скаже, що піде заміж за Семена. Іди, та так просто її і скажи.

Від такого приказу коло серця стиснуло в доброї Па-

раски. Вона добре знала свого чоловіка, знала, що він, як раз на чому став, то вже держав ся того до кінця. В снігах вона довго стояла над Орисею, котра за слізми і сьвіта божого не бачила, — все просила її не плакати, а накінець не вдержалась сама, заплакала й собі.

В ту добу коло самих воріт їх оселі несподівано для Параски полилась чудова пісня. Сьпівало разом кільканайцять голосів. І та чудова пісня полилась і розлилась по всій оселі Якова, по садочку, по всіх Гетьманцях... Ото вже й пісня скінчилась, а чудовий голос її ще довго лунав далеко-далеко навколо Гетьманців, по нивах, долинах і гаях. Чудова пісня розбудила Орисею, розворушила в неї почуття; вона встала на ноги, витерла рукавом сорочки слъози і хотіла вийти з сінний, але так і не вийшла. Стала коло сінешних дверей і замислилась.

Коли це Гандзя раптом і голосно, неначе під самим ухом Орисі засьпівала:

Калино, калино,
Чого в лузі стоїш?
Чом не розцвітаєш?
Чи суші боїш ся,
Чи дощу бажаєш?

За Гандзею засьпівали дівочі голоси, а там і всі парубочі. Чудовий засьпів і самі слова пісні були знайомі Орисі; вона колись і сама зачинала цю пісню, але перше та пісня не мала на ню такого впливу, як тепер. Тепер вона постерегала, що в тій пісні виливається велике, невсипуче горе, таке горе, яке тепер її саму гнітить.

Суші я не бою ся,	Зацвіла-б я біло, —	Молода дівчино,
Дощу я бажаю, —	Мене люде знають,	Чого смутна ходиш?
Думаю — гадаю,	Зацвіла-б червоно, —	Чого смутна ходиш,
Як зацвісти маю?	З гільям обламають.	Чом не заговориш?

Не вдержала тут сердешна Орися; тяжке горе знову підступило під серце і знову вона залилась слізми. Відна вона не знала, що той, кого вона так вірно любить, в ту сзму хвилину, коли слъози, немов річкою, полились з її очий, тільки що надійшов безжурний на вулицю до гурту сьпівавших. Не знала, що коханий Петро так близько коло неї. Вона тільки що перед сим згадала про нього. А він і справді безжурний

в ту хвилину нічого не відаючи і не знаючи, гордо виступав, надходячи до гурту. Він був здоровий і моторний парубок; на вид він був не дуже гарний; були в Гетьманцях кращі від нього хлопці, але його постать так сама і кидалась в вічі. Його скоріше можна було запримітити між інчими. Густі чорні кучері, неначе смушева шапка, покривали його голову. Вид його був сміливий, постать горда, а очі горіли огнем. Він був письменний. Ще змалку він попав в наймити до батьошки і там з батьошними дітьми самохіть вивчив ся читати й писати. Ще й до того він був найлучшим стиртником на всі Гетьманці; ніхто лучше його не вмів вивершити стирту, навіть хоч яку велику і високу, і ніхто лучше його не вмів подавати снопи в барабан. Було чим Петрови і гордувати. Недармо його шанували й жиди, і сам посесор Кац.

— Тобі-б, Петре, можна було-б і раньше прийти, — зустріла його словами Гандзя, котра знала всі його стосунки з Орисею.

— Як-би можна було, то-би і прийшов раньше, — спокійно відповів Петро.

Оглянувши всіх, він насупив ся і легенько зітхнув.

— Чого так тяжко зітхнув, Петре? — знову спитала Гандзя.

— Бо міні на серці легко, — з усміхом відказав Петро і повернув ся до товаришів.

Як не бачу Петруся,

Аж від вітру ваю ся...

засьпівала раптом і несподівано для всіх Гандзя, а за нею вже й всі:

Ой лихо не Петрусь,

Біле личко, чорний вус...

Петро зняв шапку і низько уклонив ся дівчатам.

— Не до тебе петь ся, не кажи й здоров, — відказала йому одна з дівчат і дзвінко засьміялась, а за нею й ще скілька дівчат.

— Як не до мене, то й не до мене, — відказав Петро, та й почав і собі сьпівати густим басом.

Тихо вийшов з воріт сумний Василь, привитав ся з товаришами, взяв за руку Петра і повів його вулицею вниз до річки.

Запримітивши це, декотрі дівчата перестали співати і почали шептатись. Скоро пісня зовсім замовкла. Тут враз всі заговорили, чом оце Орися не виходить.

— Гандзю, забіжи-но ти на хвилиночку до Орисі і введи її до нас, — голосно на всю вулицю сказала одна дівчина.

— Ні, не піду я туди, бо в них певно щось недобре скоїлось в хаті; не дурно Василь такий сумний вийшов з двора і повів чогось Петра в долину, — відказала Гандзя.

— А справді що так, — додав один з парубків.

— Та нам найлучше зараз-же розійтись, — промовила стиха Гандзя і скинула оком на свого коханого чорнявого Андрія, що́ все коло неї вертів ся.

Тихо, сумно і несподівано раньше, чим в инчі вечори, розійшлась в той вечір гетьманська молодіж по хатах.

IV.

Неначе цьвяха в серці вбив, неначе молотом по голові вдарив, — оттак тою новою звісткою вразив Василь Петра. Стиснуло коло серця в Петра, здавило йому дух в грудях. Довго він похожав з Василем попід вербами над Росошою, розважував з ним свою тугу та горе і як що не перебирали, ні на чім не могли стати.

— Роби, Петре, як сам гаразд знаєш, — сказав сумно Василь, прощаючись з Петром.

— Ох, Василю, Василю, коли і в мене голова кругом пішла і сам я тепер не знаю, що міні діяти. Я тільки знаю, що за нами правда, за нами повинен бути і Бог.

Невеселі розійшлись молоді і щирі приятелі. Ніколи вони ще такими не розходились.

Вернув ся Василь до дому геть вже пізно. Батько вже давно спочивав. Не спали ще мати і Орися. Вони сумно, мовчки сиділи, та ждали Василя. Почувши Василя, Орися вибігла йому на зустріч аж до воріт.

— Ну, що, що казав Петро? — спитала Орися, а сама аж затремтіла.

— Що-ж тут можна сказати! — промовив понуро Василь, а далі щоб розважити хоч трохи сестру, він додав ніби весело: — Та Петро все вірить в те, що за вами правда, значить, за вами повинна бути і сила і Бог.

— Господи, Господи! — крізь сльози промовила Орися. — Чого-б я тільки не зробила, чого-б я тільки не дала, щоб батько самі переїнакшили все; та я-б... — так і недокінчила вона далі.

— Пождем трохи Орисю, може й справді, як каже Петро, усе гаразд буде.

— Та це він все так... та тільки може ще що-небудь можна спробувати, — сказала Орися так, що Василь зразу постеріг, що вона має щось собі на думці.

— Роби, Орисю, усе, що знаєш, я тобі рука в кожному твоєму ділі.

— А може ти, Василю, будеш проти того, на чім я стала, бо воно таки дуже незвичайне, — сказала несміливо Орися і пильно подивилась в вічі Василеві.

— А що-ж оце такого ти придумала?

— Цить, мовчи, Василю, — тихенько промовила Орися; — он батько вийшли з хати і простують на тік. Най батько й мати поснуть, то тоді я все тобі розкажу і як що можна, то так і зробимо.

Не більш як через годину Орися з Василем вийшли тихо з двору за ворота.

— Так ти, Орисю, — тихо промовив Василь, — зоставайся тут, або йди в двір і там посидь на приспі коло хати, а я, як хоч, то побіжу і знову вернусь, тай як можна, то вже й не один;... може воно і справді вийде так добре, — говорив вже Василь сам до себе, повернувши на шлях, що прямував горою до повітового города.

Орися мов кам'яна стояла коло воріт і очима водила за братом, поки він не счез в нічній темряві. Вона стояла боса, тільки на плечі накинута була свитка, а повітря було вже холодне і від холоду вона тремтіла, як в пропасниці. Кругом неї все було тихо, тільки де-де по селі гавкали собаки. Невеселі думки роїлись в голові нещасної Орисі; вона вже перестала і плакати, бо всі сльози виплакала. Довго вона так стояла, коли це посеред тиші почувалась чиясь бесіда. В Орисі застукало в грудях і вона митьтю схопилась рукою за ворота. Дві чорні постаті почали виявлятися в нічній темряві і наближатись до неї.

— От тобі, Орисю, і сам Семен; поговори з ним, як

вмієш і о чім знаєш, а я піду спати, бо завтра зраня треба буде братись з батьком за нескінчену роботу.

Минуло скільки хвилин; мовчала Оріся, мовчав і Семен.

— Семене! — стиха і сумним голосом перша заговорила Оріся.

Семен почувши знакомий і коханий голос, забув все, подав ся вперед і силоміць обняв Орісю.

— Орісю, серце моє, голубко моя! — палко промовляв він, цілуючи в вічі дівчину.

Оріся силою вирвалася з рук Семенових, стала поодаль від нього і важким голосом сказала:

— Ні, Семене, не слід тобі так силоміць робити, так не годить ся, так я не можу...

— Орісю, серце моє, чи неже ти мене таки не полюбиш? — запитав Семен і в голосі його чулись і любові і докір. — Орісю, — заговорив далі він так любячно і так палко, що міг-би вразити кожне серце дівоче, — скажи-ж міні, скажи, що повинен я робити, щоб ти мене полюбила? Скажи... і я все зроблю. Чого хоч проси у мене, що хоч загадуй, я все зроблю, я на все готовий для тебе, бо я тебе вірно люблю і вічно буду любити.

Не розумом, а серцем постерегла Оріся, як глибоко і щиро любить її Семен і як, значить, йому трудно буде відректись від неї. Постерегла і заплакала.

— Орісю, серце моє, чого ти плачеш? Скажи міні, я для тебе все зроблю, — говорив усе одно Семен, і справді готовий на все для Орісі, щоб тільки запобігти в неї кохання.

— Семене, — ще тихіше крізь сльози промовила Оріся, — я тільки одного хочу в тебе просити... — і вона на хвилину замовчала. Семен насторожив уха.

— Семене, прошу я в тебе, як ласки в Бога, і перепрошую: покинь, забудь мене, бо я другого вже вірне люблю.

— Не мене... другого... — сумно сказав Семен і низько опустив голову, але митьтю неначе прокинув ся і палко заговорив: — Ні, ні! Я не покину тебе, бо люблю тебе, щиро люблю, люблю так, як ніхто вже тебе не може полюбити.

— Ні, Семене, не розривай ти мого серця, не нівеч ти мене, не вбивай ти мене... я люблю і по смерть любитиму Петра... Я скоріще утоплюсь, а ніж занехаю його. Відцурай ся лучше ти сам від мене.

— Забути тебе, відцурати ся від тебе, тоді, як я тебе так щиро і вірно люблю?! Ой, Боже мій милий! Як міні відцурати ся? — промовив Семен неначе сам до себе.

— Скажи, мерщій, — відповіла Оріся, — своєму батькови, а пісьля моєму, що ти роздумав і не хочеш вже сам мене сватати.

— Ні, Орісю, не могу я сам на себе брехати, не могу, не могу..., бо я тебе люблю, — і Семен знову подав ся вперед і простяг руки до Орісі, але доволі було для неї підняти злегка руку, і він зупинив ся і опустил руки.

— Орісю, дай міні виждати який час... Надія мене не кидає... Може ти мене хоч кришечку полюбиш, а тоді, тоді...

— Ні, ні, Семене, — перебіла його Оріся, — не могу, не могу... Я тобі сказала вже, що скоріще накладу на себе руки, а ніж розстану ся з Петром. Семене! — почала далі просити Оріся таким голосом, що кожний постеріг-би, що він ішов від самого серця, — зроби мене щасливою! Одно твоє слово, і ми будемо щасливі!

— Орісю, чи певна ти в тім, що будеш щаслива з Петром?

— Буду, буду! — мерщій відповіла Оріся і в голосі її чулась певність.

— Ой, Боже мій милий, що міні тут робити? — ще раз запитав Семен.

— Відцурай ся від мене, зроби нас щасливими. Бог побачить твою добрість і так тебе не оставить. Я сама буду просити Бога, благати Матір Божу, щоб Вони і тебе наділили щастєм.

— Нехай буде так... Я зроблю по твоєму... але знай, що не я тебе, а ти мене цураєш ся. І я, я таки тебе не забуду, по смерть не забуду... Бувай щаслива! — голосно сказав Семен, махнув важко обома руками і повернув до дому.

Оріся цілу ніч, до самого раня простояла-б на однім місци коло воріт оселі, як-би не вийшла мати і не повела її спати.

V.

Знову стало кругом тихо в Гетьманцях; знову запанувала над селом нерушима тиша. Селяни втихомирились і вже спочивали пісьля своєї нелегкої роботи і чималої для кожного

турботи. Заснула вже і Орися, правда неспокійним сном, але все таки заснула. Не спав тільки Петро. Він вже раз зібрався був лягати, але зараз-же почув, що сон його не бере; він встав і накинув свиту на плечі. Йому чогось стало душно і тяжко в його низенькій і маленькій хатинці; душа його бажала волі і простору. Він вийшов в свій садочок, що прийшовся як раз над скелею, обік котрої торкались води Росомі; тут вільніше зітхнув, але спокою не знайшов. Думи одна другої сумніші роєм роїлись в його голові і розривали серце і душу його. Петро, вірний син своєї розкішної країни, тепер був далеко від неї, всю його душу обняло до дна тяжке і невсипуче горе. Він тепер не примічав тої чудової роскоші, що кругом нього і над ним панувала в його маленькім садочку. А ніч, хоч то було в осени, була прехороша і чарівна. Такі ночі бувають тільки на Україні. Повітря було хоч не тепле, але і не зовсім холодне і до того надто чисте і приязне. Нічого сього не примічав Петро. Він навіть не звернув уваги на те, що кругом нього панувала нерушима тиша. Коли це він глибоко, глибоко зітхнув, втяг в себе чимало свіжого повітря, здригнувся і став оглядати ся кругом. Тут він підняв очі до неба, митьтю опустив їх, після знову підняв і довго-довго вже не міг відвести їх від неба, того безмірного, чарівного, ясно-блакитного неба, де тьми-тьмуці зірок і зірочок мигали, блищали і сяли, та своїм промінням обливали його і весь садочок.

— Боже! як тут хороше та гарно! — сказав Петро і сам трохи злякався свого голосу. Черешні, грушки, яблуні та вишні, що непорушно стояли в садочку, здали ся йому чогось якимись грізними сторожами нічної тиші. Тут йому і на думку впало, що він один-один в садку; він спогадав Орисю і став кругом оглядати ся, неначе-б-то шукав її очима. Очі його скоро зупинились на чудовій і фантастичній купі верб, котрі сплелись з лозами і нахилились вниз верхами, та злегка торкались гільям до самої річки. А кругом була така тиша, що навіть чути було, як риба в воді вигравала і скидалась. Довго неначе вкопаний стояв Петро на однім місци, стояв, дивився, слухав і мовчав. Він навіть вже не думав, не міркував і не пригадував нічого; він сам не зміг-би сказати, як він себе чув... На сході сонця вже почало було трохи прояснятися небо; Петро глянув туди і розчумався.

— Час, час спати, — сказав він сам собі, важко зітхнув і повернув до хати, але з першого-же ступня зупинився: його вразило світло в віконцях хати.

— Що-б це воно значило? — задав сам собі питання Петро, і скорою дорогою попрямував до хати. На порозі він спинився на хвилинку, угледівши свого батька, що сидів на лаві, низко схиливши голову, в обідряній свитині і дріявих постолах.

— Добра ніч вам, тату, — спокійно в голосі привитав він батька, тай ввійшов в хату.

— А! Гм!... — промимрив сивий батько. — Це ти, сину? Де-ж ти до цієї пори пропадав? — питав батько хрипким голосом, ледві вимовляючи слова п'яним язиком.

— Та я тату, не пропадав, а тут коло хати спочивав.

— Гм... спочивав, кажеш ти... добре синку! А як-же ти тепер хозяйнуєш? — допитував ся батько, піднявши трохи знову голову і заплющивши очі.

— А як бачите, тату, хозяйную з ласки Бога.

— Добре, сину, добре... А чим ти тепер будеш приймати батька? Ось, — промовив він далі гнівно і грізно, — твоя суча мати нічим не хоче мене приймати.

— Моя мати — не суча мати, та й нічим вас приймати, — сердито вже відказав Петро.

— Батька нічим приймати?! Ах ти, вражий сину... — гнівно крикнув батько.

— Може ти будеш їсти мочені сухарі з сілью? — спитала Петрова мати, щоб заспокоїти п'яного і гнівного свого чоловіка.

— Дурна ти з своїми моченими сухарями, а ще й стара... — роздратував ся ще більше старий. — Та я в своїх жидів і булок не їм. Давайте міні чого небудь теплого, зваріть міні гречаних галушок, та тільки з салом.

— Ні, тату, — відказав Петро, — не час тепер заходитись з галушками. Пора лягати спати і вам. Мати тепер щось нездужають: не час і не годить ся їм тепер коло печі поратись, а міні завтра вранці на роботу треба їти.

— Цить, вражий сину!

— Ідїть, тату, прошу вас, спати, а то знову, як і перше підїмете лайку, після бійку і знову наробите сорому на все село.

— То ти, собачий сину, береш ся мене учити... Ах ти... — старий хотів підняти ся з лави, але вже не зміг; ноги не служили йому.

Петро щоб не визвати батька на бійку, вийшов з хати, і спересердя так грюкнув дверима, що розбита шибка в віконці вилетіла геть аж на двір. Це вже не вперве йому так приходилось морочитись з п'яним батьком. Бувало і гірше сього. Допреж сього йому вже не раз приходилось виривати з п'яних рук батька немощну матір. Сам він не бояв ся батька, бо більше ніж в три рази був дужчий від нього, але ніколи він не дозволив собі і доторкнутись до нього. Він тільки сторонив ся від батька. І тепер він зостановив ся в сїнях коло дверей і ждав, чи не почне батько бійки з матір'ю. Але хвалити Бога, в хаті стало тихо. П'яний батько вилаяв ся, простяг ся на лаві і скоро заснув.

Петро вийшов на двір і вже через вікно зобачив, як мати спокійно тричі перехрестила п'яного батька, тричі сама перехрестилась, перехрестила свою вбогу постіль і лягла спочивати.

— От сьвята мати! — промовив сам до себе Петро. — Таку матір не можна не шанувати; — він глибоко зітхнув і перевів думку ва Орісю. — І Оріся буде така; другою вона не може бути, — запевняв він сам себе і собі тричі перехрестив ся, та й ліг на присні коло хати.

А й справді мати Петрова була навдивовижу всім добра і правдива. Вона нікого в селі не то що не скривдила, але навіть не зобидила словом. Всі її любили і поважали, хоч вона і дуже бідна була. В Гетьманцях її так і звали, то правдивою то нещасною Настею. Зла недоля слідком ходила за Настею. Ще за панщини вона зосталась сиротою разом з своєю менчою сестрою Мартою. Після смерти батьків їм дістав ся ґрунт, але, з дозволу старого пана графа, ним користував ся їх далекий родич, а Настя з сестрою росли і виростили по чужих людях. Таки ще за панщини пан проти волі Насті видав її п'ятнадцятилітку за Остапа Солодаря — парубка як парубка, але всім в селі було відомо, що молодий Остап ще парубком любив часами випити більш ніж треба. Пан розпорядив ся дати молодим половину наділу, що приходив ся Насті, і молоді Солодарі заходились господарювати. Господарювала більше сама Настя, бо Остап зістав ся більшу поло-

вину року з батьком своїм на солодівні коло панської винокурні. Другого року як побрались Солодарі, родився в них син Петро. І, Господи, як втішилась сином молоденька Настя. Вона навіть перестала піклуватись тим, що Остап щодня приходив до дому п'яний. А тут незабаром і воля нахопилась. Остап схаменувся, покинув винокурню, зарікся пити і налагодився господарювати, спромігся на пару бичків і заходився коло свого садочку, що як ми знаєм прийшовся над самою річкою. В садочку він зовсім закохався, посадив першого року немало дичок, на другий рік прищепив їх і розвів малий сливнячок і вишнячок. Тільки господарство не пішло на руку Солодарям. Воно таки Остап не вмів господарювати, бо змалку не привик був до тяжкої хліборобської праці, — і більше кохався в садочку, а з поля не мав користі. То с'як, то т'як, а три роки то все таки вони хозяйнували, може-б по полям з лихом господарювали-б, як-би не спіткало їх тяжке лихо. Четвертого року пішла в Гетьманцях і кругом по селах пошесть на худобу. Солодарі позбулись своєї коханої пари волів. Пропали воли, пропало і все їх господарство. Остап махнув на все рукою і знову почав пити. Він навіть вже не кохався в своєму садочку, котрий як на то дуже гарно розрісся. З того часу і почалось лихо для Насті. Вісім літ вона ще боролася з тим лихом в своїй хаті, оплачуючи без помочи Остапа всі податки. П'ятеро дітей вона мала за той час і всі вони перемерли, більше з голоду та нужди; один Петрусь жив на велику втіху нещасної матери. Настав осьмий голодний рік, як побрались Солодарі. Податків і подушного нічим було оплатити; нужда застала Солодарів віддати ґрунт з хатою і садочком в найми, щоб сплатити податки, самим іти в комірники, а Петруся віддати в наймити до попа. Тут Остап на все махнув рукою, ні до чого не мішався і панявся знову на службу в винокурню, котру тримали вже жиди; ходив він завжди в латаній свитині, д'рявих постолах і що заробляв — все пропивав. Коло дванадцять літ оттак бідувала Настя, поки Петро не став на ноги і не впало йому на розум покинути наймитувати і сісти хазяїном на матерній ґрунт. Не легко то йому було прогнати прибуду шевця з матерної оселі і відібрати ґрунт від дядька, що приходився йому аж в третіх. Ходив він і до волосного і до мирового посередника і перед ним вмів виправити своє право на матерню оселю і ґрунт. Волос-

ному писарови то повинен був дати три карбованці за те, що той написав йому жалобу в волость, — таки більш жалобу до самого себе, — та й ще мусів пообіцяти писарови пять карбованців, як тільки він на сході поверне діло в його сторону і видасть йому лист на право оселити ся на матерній оселі і зайняти матерній ґрунт. Петро скоро і на це згодив ся. Перед жнивими якось розпочав Петро оце своє діло, а пісьля жнив вже й сів на місци. Хата була обідрана, Петро взяв ся до верху і почав латати покрівлю, а мати почала обмазувати, а пісьля білити її. В три дні вони спорядили як могли хату і запросили до себе батюшку освятити всю оселю.

— От тепер ти, Насте, заспокоїш ся за плечима такого сина, як Петро, — говорив на прощання батюшка; — а ти, Петре, шануй ся, не пий, будь завжди чесним і правдивим, — таким, як я тебе знаю, і Господь милосерний не оставить тебе так без нагороди. Як найдеш подружжя, то я і даром повинчаю вас, — закінчив сьміючись батюшка і почав благословити Солодарів — стару Настю з Петром, бо старого Остапа не було при хаті, він десь на ту пору з жидами виїхав аж до Бердичова. Тричі поцілував Петро батюшку в руку і провів його аж за ворота своєї оселі.

Ввійшов Петро в хату і лекше йому зітхнулось, а мати його в той вечір до півночі молилась Богови і била поклони за сина, за чоловіка, за себе і за весь мир християнський.

Тільки Петро, як розумний чоловік, знав, що на сьому діло його ще не скінчилось; дядько його в третіх нахваляв ся, що як тільки він хоч раз несправно заплатить податки за ґрунт і оселю, то зараз-же громадою відвіме від нього все: оце саме пообіцяв йому зробити той-же самий волосний писар, взявши від нього два карбованці; від Петра він взяв всего вісім карбованців. Прочувши про це, Петро і поставив з матірю на тім, щоб ґрунт свій віддати на спіл своїм сусідам по оселі — Охримови та Павлови Колісниченкам, а самому ходити на поденну роботу до посесора і половину заробітку відкладати на податки. Що-дня ходив Петро на роботу до Каца і вертав ся до дому хоч і стомлений, але щасливий; він знав, що робить на матір і на себе, знав і певний був в тім, що дома його жде мати з вечерою. Пісьля вечері він виходив на вулицю і приставав до гурту, сьпівав і жартував як поводи-

лось між гетьманською молодіжю. Тут він вперше звернув увагу на Орісю Мулярівну. Скоро вони, вільні обоє, і щиро закохались.

Осінь тоді була тепла і суха; дощу не було і не було. Люди почали гомоніти про неврожай. Петро став задумувати ся.

— А що, — міркував він, — як Бог покарає неврожаєм і весь заробіток мій піде на хліб, та й нічим буде сплатити податки, то тоді і справді дядько відніме і оселю і ґрунт. Він багатий, громада його послухає, а ще заплатить добре писарови, то той все діло поверне на його користь.

Довго похажав Петро по садочку і розкидав розумом, як-би йому не попасти знову в біду.

— Як що не прикладай, — голосно сказав він, — а грошей треба, от і прийдець ся обернутись до Каца. Піду, лишень, я на пораду до своєї неньки.

На тихій пораді з матір'ю, Петро постановив піти до Каца і записатись на порцію.

VI.

Порція — це теж кріпацтво, та-ж панщина, тільки, правда, куплена. Видумали оці порції посесори жиди, бо вони дуже вигідні для них. Мусіли люди іти на порції і до Каца. Він давав, гляючи по парубкови, вісімнайцять, а то і двацять карбованців і законтрактував кожного робітника в волости, щоб він цілий рік відробляв два робочих дні що тижня. Петро законтрактував ся за двацять карбованців.

Тепер вже скоро рік мине, як Петро став на порції у посесора. Порційними грішми він сплатив всі податі, а на заробляні харчував ся, та й ще купив матери нові шкапові чоботи, собі-ж купив сиву шапку і пів куцого кожушика до зимової роботи. В році ні одного дня не голодали. І мати і син тішились своєю долею. Мати як вміла і могла працювала коло хати, не ходила вже на заробітки і поздоровшала.

— Більш як на двацять літ дав міні віку син, — говорила мати своїй сусіді Улянї Колієниченковій. — Роди, Боже, отаких синів всім добрим матерям. Одного я бажаю і прошу кожний день у Бога, щоб йому вірне і добре подружжя попалось. А вже Петро на порі і в москалі його не візьмуть, як одинця.

— Та йому тепер все на руку іде, — заспокоювала стару Настю Уляна, — і тут не без щастя діло обійдеться. Він бо такий огрядний, а що путящий, то кожне в селі знає; йому під пару тільки й може стати найкраща дівчина в селі.

— Бог-би за вас, Уляно, говорив, та спасибі вам і за ласкаве слово. А тим часом будьте здорові: трайті лагодити вечерю для сина, — прощаючись додала стара Настя.

Дорогою в неї з голови не виходила Орися Мулярівна. І треба було так лучитись?! Треба було їм зійтись і покохатись? — думала все стара Настя і головою похитувала. — Лучше-б він був зійшовся з другою рівною собі, щоб діло без всякої суперечки обійшлося. І, Господи! Єсть-же в селі і молоді, і моторні і гарні, навіть і добрі дівчата. Оттаку-б я і любила-б і догожала-б їй, а вона-б поважала і його і мене...

З такими думками заснула старенька Настя і в ту ніч, коли Петрови не спалось після необачного сватання Орисі Семеном Нечепурою.

Не більше двох годин в ту ніч спав Петро. Батько, мати ще спали, а він вже прокинув ся, спустив ся до Рососші, вмив ся, поробив що треба коло хати і потяг до посесорського току на порційний день. Тік стояв зараз за селом коло панського саду. До току було більш як пів версти від оселі Петра, і мати виносила йому обід на тік.

Стук та гам молотільної машини, покрики споквола погоничів машинних коній, регіт, сьміх і охання чотирьох десятків робітників, — все це разом змішалось в один гомін, котрий далеко розлягав ся по Гетьманцях і нагадував кожному на те, що в посесора на току кипить робота. З самого рання оттут робота так горить; вже четверта часть скирти пройшла через барабан машини, з-явилося на току пів ожереду соломи; а робітники ще не вгамувались. Весело здорові парубки кидають з скирти тяжкі снопи пшениці, котрі летять вниз і важко падають на землю; більш ніж десяток дівчат та хлопців підхоплюють снопи і відносять в клуню, де инчі вже складають їх коло станку машини. Двоє робітників тільки те і роблять, що розв'язують снопи і подають сидячому коло барабана — барабанщикови. Кожному тут відведена своя робота. Хто раз тут взяв ся за граблі, зчищати колоски, що осипа-

ють ся з сношів, той вже до кінця дня не випускає їх з рук; хто взяв ся за мітлу — підмітати зерна, — держав ся її теж до кінця. Зрання до пізнього вечера не випускають з своїх рук лопат ті, котрі взяли ся за них, щоб відмітати чисте зерно пшениці на сторону до віялки; зєшпицки зерна теж роблять своє діло до кінця дня роботи. Найтяжче тут місце коло барабану машини. Тут один невмілий і незугарний рух, і барабанщик міг на віки збути ся всіх пальців на руці, а то і всеї руки. Тут потрібна і сила і зручність, щоб як слід підхопити розв'язаний сніп, добре на лету розпластувати його і вмілими руками вставити в барабан і зараз-же не зводючи з барабана очий, знову руками підхоплювати новий сніп, совати його в барабан, і так до самісенського вечора. Не легка ся робота.

Тепер біля барабану красував ся Петро Сиртюк. Вєсь в куряві, як борошном обсипаний, сидів він на особливім стільчику, як на троні, і визначав ся над усіма робітниками. Не одна дівчина скидала цікавими очима на огрядного і моторного Петра. За те сам Петро ні на кого і не моргнув очима; окрім барабану він нічого другого не бачив; він навіть не примічав і не чув тієї колотнечі, гуркотні, стукотні, крику і сьміху, що гомоном розходились в клуні і кругом по току.

Довго осторонь милував ся на Петра і на всю робочу челядь старий Андрій Довбанюк, заможний і поважний господар в Гетьманцях. Довбанюк ішов з свого поля, дорога йшла через тік, ворота були відчинені, він і завернув на тік, хоч там і нікого не було з його хати. День вже був на вечірньому пружі; робоча челядь видимо була притомилась. Дівчата вже перестали балакати і підіймати на сьміх хлопців. В одного Петра, здавалось, була невгавуча сила; він кремезно сидів на своєму місці і виду не показував, що втопив ся, хоч тієї ночі дуже мало спочивав.

— Усе, усе тут гарно, хороше, — промовив стиха сам таки до себе старий Андрій Довбанюк, озирнувши ще раз старими очима Петра і всю робочу челядь, — та то погано, що всім тут користують ся тільки одні жиди; вони тут всім і верховодять!... — Він глибоко зітхнув і став собі ще дальше осторонь.

— Ну, живо, живо, дівчата! — заохочував робочу челядь Сруль, молодий, рябий ще й до того кривий жидок, прикащик посесорський.

— Зиво, зиво! — передражнила Сруля одна дівчина і всі кругом неї засьміялись.

— Зиво, зиво, дівцата! — гримнув в кулак на стирті парубок і підняв сьміх на весь тік.

А Сруль байдуже: він сам осьміхався і похожав поміж челядю, щоб ніхто не відставав від роботи.

— Ще одна копа! — закричав Мордко, другий прикащик, котрий лічив снопи, щоб знати скільки змолочено в день і скільки копа видає чистого зерна.

— Ще одна копа, ще! — загомоніло разом кілька веселих дівочих голосів і всі знову засьміялись.

Через пів години Мордко крикнув на стирті: „Сабас!“ — і снопи перестали летіти зверху на низ.

Скоро Петрови подали до рук останній сніп і Сруль на всю клуню крикнув: „Герехт!“ — Петро зняв паса з великого колеса, барабан стукнув в останній раз і затих. Спокійно і гордо зійшов Петро з свого місця, розняв руки і став потягати ся здорово, скільки сили; по сугавах його так і захрустіли всі кісточки; декотрі дівчата то аж здригнули ся від того хрусту костий.

— Ну, що-ж тобі полекшало, Петре? — з осьміхом запитала його Гандзя.

— А як бач, таки і полекшало, — теж з осьміхом відповів Петро.

— Викачай ся ще, то все як рукою здїме, — додала друга цікава дівчина.

— Ану, лишень, покажи Христе, як то людині можна викачатись, — відрубав Петро і всі кругом його засьміялись.

— До кола, до кола! — скликувала на току Гандзя дівчат, — разом всі підем до касієра для обрахунку. Скоро зібрала ся коло Гандзі вся юрба дівчат і Гандзя перша розпочала пісьню :

Повій, повій, буйний вітре,

Звідкіль тебе прошу;

Візьми-ж тую тяжку тугу,

Що на серці ношу!...

Молодіж раптом підхопила, і пісьня, невеселая пісьня полилась і розлилась по всьому селу.

Петро останнім вийшов з току. Прикащики навмисне оставили його, щоб почастувати горілкою, хоч йому, як порцій-

ному, на той день не слідувало давати горілки. Жиди дуже добре цінували Петра, як найлучшого барабанщика і догожали йому всім, а тим більше, що скоро вже кінчився його порційний рік. Петро вишив одну по другій дві чарки горілки, закусив шматком чорного хліба і пустився доганяти своїх. Коло самого села він зустрівся з Андрієм Довбанюком, котрий споквола мірною ходою прямував теж до села.

— Здорові були, дядьку! Добрі-вечір вам, — привітав Довбанюка Петро.

— Здоров будь, козаче! Постій, тільки, не ганяйся так, а стань зо мною в ногу. Оттак, так... А добре ти, козаче, робиш! З тебе повинен вийти путящий господар. От як-би я мав дочку, то зараз-би вас і поженив.

Петро важко зітхнув і мовчав.

— Не легко тобі, козаче; бачу, що не легко; знаю і чого: усе міні моя стара розказала; розказала і про старостів, і про Якова, і про дівчину, та й про тебе таки.

Петро ще важче зітхнув, та все мовчав.

— Нічого, хлопче, не піддавайся, кріпнись; якимсь-то воно, як той казав, буде, — утішав старий Довбанюк Петра, котрий йому дуже подобався. — От як-би я тобі міг чим допомогти, то зараз-би поміг. Пожди-но, Петре, а може ще й допоможу тобі, та-ж Яків мій кум...

— Ой, дядьку, зробіть ласку; я в вік вам не забуду цього, — заговорив тут палко Петро і став посеред дороги і Андрія зупинив.

— Та йди бо, козаче, в ногу, і не кричи так на всю вулицю, — сказав сьміючись Довбанюк. — Он, бач, на воротах стоїть Гапка Щурова, а ся, як ти сам гаразд знаєш, така баба, що як що почує, то не тільки перекрутить, а ще й свого достачить в троє.

Петро замовчав і скоро розпирощався з Довбанюком, щиро подякувавши йому за його ласку і прихильність.

Короткою бесідою з Андрієм Довбанюком Петро несказано втішився.

VII.

На порозі мати зустріла Петра звісткою, що в село приїхав васильківський купець Онуфрій, скуповувати яблука, та инчу садовину.

— То й добре, мамо; завтра заходимося коло садочка; я маю два вільних днів і до жидів, хоч вони і просили, не піду; най вони там скрутять ся собі, — сказав Петро. — А щоб нам справитись в один день з садком, то я піду до Охріма і візьму їх Григорка на цілий день.

— Іди, іди, сину, — просила мати, — бо міні вже остогидло доглядати садка, а ті хлопці, оце по жнивях, то так і лізуть через окіп, — вже покрали всі соняшники. Добре, що хоч я сливи завчасу струсила і посушила; вишло таки аж дві мірки сливочок.

— Добра з вас, мамо, хозяйка! Ви, либонь, ще й вишень насушили?

— Насушила, спночку; насушила і грушок; будемо мати свій узвар аж до нового плоду.

— За те, мамо, я вам куплю нового кожуха на Різдво.

Мати тихенько зітхнула, споглянула на сина добрими очима, та й подала на стіл миску гарячого кулішу.

— Їж, сину, — просила мати: — куліш добрий, густий; кинула крупів, картоплі, квасолі і буряків: усе своє сину, — весело говорила вона, взявшись сама за ложку. Вона завжди ждала Петра з вечерою.

А новий кожух, то так у сні і приснив ся старій Насті; та ще який кожух! Увесь він був з молодих баранів, а зверху білий-білий, ще й до того всею з шовковими червоними кутасиками. О такім кожусі вона марила, ще як була дівчиною.

На другий день рано встав Петро, пішов до Колесниченків, розбудив Григорка, взяв на плечі дві драбини з воза і приніс до дому. Мати вже поралась з обідом коло печі.

— Ти, Григорку, — командував Петро, — полізь на горіще, там найдеш двоє лещат, а по за хатою привязані до стріхи держала до них; найдеш, принеси до мене, а я поки звяжу драбини до купи. Та мерщій, Григорку, бо чуєш по садах вже робота у людей кипить. Так воно й видно, що Онуфрій в селі. Ось воно вже в нас, як кажуть, садові-празникові дні. А все Онуфрій!...

Онуфрієм по просту звали гетьманські люди васильківського купця Онуфрія Митрофановича Дорошенка, родом таки з самого Василькова, повітового гóрода кїївської губернії. Дорошенко кожний рік наїзжав в село і забирав на пуди свіжі та сухі яблука та инчу садовину. Він завжди розрахову-

вав ся на чисті гроші, а не квітками, і чесно. Гетьманці за те його дуже любили і ждали його кожного рік, як дорогого гостя. Він до кожного вмів обернути ся з теплим словом, а знайомих хозьяїв, то запрошував до себе на кїївську горілку. Кїївську скоро розпивали і тоді брались до гетьманської. В селі наставав справжній садовий празник. Одні тут починали пити в Онуфрія, а кінчили дома, або в коршмі; другі на radoщах, що одержали за садовину чисті гроші, частували і себе і приятелів, а инчі, то пили на radoщах, що ще одержать гроші від Онуфрія.

На другий день, як приїхав в село Онуфрій, Гетьманці, немов бжолі в пасіці, загули і клопотали ся по своїх садочках. Дівчата таки зраня почали сьпівати свої піснї, та перегуковались одна з другою через один, а то і через два садки. Хлопці дражили дівчат, а то і собі починали сьпівати своїх пісень. Гомін-гомоном ішов по всіх Гетьманцях. А робота все таки не стояла, а кипіла.

Петро впорав ся вже обірвати дві горячки і половину саблука, а тут виїшла мати і почала звати на обід.

— А що, мамо, — озвав ся з драбини Петро, — як-би нам та таки тут в садочку пообідати?

— А нічого, синку, можна і в садочку; та тільки несила вже моя горшка з борщем сюди винести; а я сьогодні, як на те, зварила борщ в більшенькому горшку, — сказала мати.

— Об сім вам, мамо, нічого турбовати ся; з горшками як і з борщем ми зуміємо упоратись. А тепер ось ще в чім річ: — не зайве було-б ради такого дня і тее... по чарці, як то і в людий буває, бо чим і ми не люди?!

— Добре ти, си́ну, кажеш, як що в тебе єсть зайва копійчина.

— Овва, щоб в мене та не було! Розміняю карбованця, а для такого двя куплю горілки. А в вас, мамо, я знаю і посудинка єсть.

— Єсть, си́ну, пляшечка, ще й чиста.

— Так ви, мамо, — порядкував Петро, — готуйте що треба, я піду за борщем, а ти Григорку, мерці́й на одній нозі, як то кажуть, збігай в коршму і візьми три крjчки горілки; не забудь там сказати, що то горілка для мене, то тебе жиди не обдурють — і повні крjчки дадуть: вони мене добре знають.

Григорко з радости аж підскочив, пішов колесом аж до

воріт, вхопив пляшку з рук матери і швидко пустив ся до коршми. Не всів Петро винести горшка з борщем в садок, а Григорко вже вернув ся з горілкою.

— Біжи, Григорку, ще в хату, та візьми з печі горшка з кашою, то за одним заходом скінчимо весь обід.

— А і то правда, — додала мати, — і поставила дві миски в холодочку під грушкою: одну для борщу, а другу для каші; для хліба і соли вона розістлала на траві рушник. Ніж для хліба був гострий; деревляні ложки чисто вимиті.

Петро налив повну чарку горілки і подав матері:

— Благословіть, мамо, — сказав він, — а ми вже за вами і собі випємо.

Мати взяла лівою рукою чарку, правою перехрестилась і почала помаленьку пити горілку, утираючи усе правим рукавом губи. Помаленьку вона таки випила всю чарку і віддала її Петрови.

Випили і Петро з Григорком та й взялись до борщу.

— Мамо, якого-ж нам ще щастя треба? — весело запитав Петро. — Міні-б тільки...

— Вірне подружжя, — досказала мати і зітхнула; зітхнув і син.

— Нічого сину, — потішала мати; — не побивай ся, задалегідь. Бог, знаєш, не без ласки, а козак не без долі. Вірне та любе подружжя від тебе не втіче.

— А по такій мові, будьте, мамо, здорові! — весело знову заговорив Петро і налив матері повну чарку горілки.

— Оце, сину, тільки для тебе випю ще трохи; випивши з пів чарки, мати закашлялась і передала Петрови чарку.

— Тепер, мамо, я за ваше і ще за чийсь здоровя буду пити, — сказав ще веселіше Петро.

— Пий, синочку, пий на здоровячко, — сказала мати, та чогось і головою почала хитати. Мабуть на думку їй прийшла Оряся.

— Де це, мамо, в нас взялась просяна каша? — спитав Петро, взявшись до каші.

— Та це я, сину, і забула тобі сказати, що виміняла в Опанасихи. Я в неї взяла два гарці пшона, а їй маю віддати три мірки дрібної картоплі; дрібна картопля нам зовсім не потрібна, а їй пригодить ся, бо вона годує кабанця.

— Та й добра-ж з вас хозяйка, — сказав ще раз Петро, уплітаючи кашу з борщем.

— А все, сину, за твоїми плечима. Маю вже на зиму вінок, та й чималий, цибулі, маю повен горщок часнику; буде картопля своя; будуть свої буряки, буде й капуста. Тільки, Петре, тра кадібці до бондара віднести, щоб понабивав обручі, бо будуть текти.

— Добре, мамо: от візьму гроші за садовину і справлю все, що треба до хозяйства.

— Ще, сину, маю одну річ сказати тобі, — сказала мати і пильно так заглянула в вічи синові.

— А що таке? Говоріть мамо, я все зроблю, що ви тільки скажете.

— А от маю я скілька горсток конопель; єсть там і плоскінь; матірку я збила качалкою і сім'ячко зашила в торбину: буде в піст молоко до каші, ще й на насіння зістанеться. Біда тільки, що я сама не зможу намочити свої горсточки, а, Господи, як хочеться спромогтись на свою сорочку.

— Чом-же ви міні, мамо, та раніше не сказали сього? Я все, що належиться, зробив-би, — вже трохи невесело промовив Петро.

— Та де тобі, сину, возити ся коло такої роботи, — зітхнувши сказала мати.

— Та воно-ж можна і наняти собі робітницю для тої роботи. Того добра не аби скілько у вас! За злотий, а може трохи й більш, то всякий візьметься сю роботу зробити.

— А так, так, сину, Марійка запросила в мене злотий і береться не тільки намочити, але й розставити мокрі коноплі на нашому таки березі.

— То й добре, мамо; завтра-ж покличте її на роботу.

— Оттепер буду мати собі роботу на всю зиму і таки діждусь своєї сорочки.

Так розмовляючи і пообідали вони. По обіді Петро зараз знову заходився коло саблука, а мати пішла начиня мити. Оставалось Петрови обірвати до кінця саблук, дві циганки і одну ренетову яблуню. До полудня як раз Петро впорався з садком.

— Тепер, мамо, ви посидьте з хлопцем коло яблук, а я піду на село і роспитаю у людей, де Онуфрій на сей раз осівся, — говорив Петро, взуваючи чоботи.

— Добре, сину, тільки не барись там, — відповіла мати і почала з купи відбирати для себе дещо краще з яблук.

VIII.

На селі коло коршми Петрови сказали, що Онуфрій зайхав і на сей раз, як і в ті роки, до Омелька Нечепури. Ся звістка дуже образила його. Йому не так нудно було зустрічатись з Омельком, як з Семеном. Але нічого було робити, треба було йти.

На дворі Нечепуровім нікогісенського не було. Двері в хату були зачинені. За то по гомону в садку було знати, що там назбиралось чимало людей. Петро й пішов на гомін.

Посеред чималого саду на ослоні під величезною черешнею сидів Онуфрій з Омельком і з трьома другими гетьманськими хозяїнами; коло них стояло ще кілька хозяїнів і вели бесїду. Остеронь трохи від них молоде парубча з дівчиною-сестрою вибирали з свого воза яблука і бережно накладали в особливу корзину, що стояла на десяткових, чи як їх у нас називають — вакзальних терезах. Всі яблука Онуфрій приймав на вагу і платив по пять злотих від пуда.

Петро не то щоб несміливо, а так споквола, тихою ходою наближав ся до людей.

— Здорові були! — разом привитав ся він до всіх, піднявши свою сиву шапку.

— Здоров, козаче, — відповів за всіх сам Онуфрій густим і трохи синким голосом. Це був кремезний чоловік, літ, так коло сорока. — А з чим Бог тебе привів? — приязно спитав він Петра.

— Та здебільшого зібрав яблук; чи не возьмете?

— А чому-ж? Давай сюди, хоч сто возів. А в тебе, молодче, скільки буде? Чи то може ти не парубок, а господар?

— І парубок і господар, — відказав сьміючись Петро.

— І парубок кажеш, і разом господар! Ось воно що! То-то ти такий і огрядний. А жидам, як ось другі, нічого з саду не продав? — запитав Онуфрій.

— А не діждуть вони! — з серцем відказав Петро.

— Оце по козацьки відрізав! А то он другі мелють, що самі жиди їх підвели. Тебе, козаче, правда, не підведуть?

— Не підведуть, а вже підвели.

— Як-же це воно так: і не підведуть і вже підвели? — спитав Онуфрій.

— А так: голова в мене на плечах єсть; знаю я чого жиди варті і скільки їм можна няти віри, а все таки мусів стати на порції до нашого посесора Хапуна.

— Е! як я бачу, то всі одним миром мазані; всі ви в одно туркаєте, що нужда заставила більшу половину села запродати свої садки жидови, та ще й якому? — Кривому Срулеви.

— А таки правда, що нужда, — відповів спокійно і поважно Петро. — А то докажіть такої: як прийде пора платити податі, дайте на наше село хоч п'ятьсот карбованців; ви-ж бо кожний рік берете садовини з села більш, як на тисячу карбованців.

— От куди стрельнув! — сказав сьміючись Онуфрій і встав з лави; видно було, що Петро образив його. — А проценти міні хто буде платити? — спитав цікаво Онуфрій.

— Та той, хто візьме гроші. І проценти можна в яблуках брати, — додав Петро.

— Ну, добре; а що як хто небудь з людей, а то може бути і половина села, не дотримають, се-б то, поки я в Гетьманцях, а вони вже всю садовину спродадуть, та ще й жидам?

— То-то й горе, що нам ніхто не вірить; а от бісові жиди, то більш всіх нам вірять; з ними приходять ся більше й діла мати.

— Вони, голубе, — з осьміхом відказав Онуфрій, — менш нашого вам вірять; в кожного з них тільки більше риску, аби одержати зиску.

— Та воно-то правда, що так, — сказав Петро і важко вітхнув; — та ще й на лихо наше і ми самі один в другому зневірились. Нема в нас стародавньої віри; нема одностайности.

— А в тебе, козаче, і справді і голова на плечах, як ти сказав, та ще й видно, не половою вона набита; цікавий з тебе парубок. А як тебе звать? — спитав Онуфрій.

— А так і пишеть, коли вмієте писати: Петро Стиртюк, та скажіть вже, чи можна міні мішком переносити сюди яблука до ваги?

— Ні, з мішка не прийму яблук, бо будуть перебиті; а ти візьми мою зайву корзину, що он біля ваги лежить. В ню влізе коло трьох пудів, як ще навіть не більше.

— Спасибі за ласку, — подякував Петро Онуфрієви і взявши в руку корзину, пішов з саду.

Чотири рази мусів Петро повернути до дому і з дому, поки переніс всі яблука. Він сам на очах Онуфрія переважив свої яблука і вийшло всего 8 пудів і 32 фунти.

— Коли ти, Петре, такий мудрий, то скажи міні, скільки тобі слідує за яблука? — сьміючись запитав Онуфрій.

— А слідує міні рівно шість карбованців і чотири злоті, — се по нашому, а по вашому шість рублів і шістьдесят копійок.

— То ти, як бачу, знаєш і по нашому і по вашому! Чи не письменний ти часом?

— А вже-ж письменний, — гордо відказав Петро.

— Оттакої! Вмієш, значить, і читати і писати... З таким чоловіком варто бути в приятельстві. Ходім лишень, Петре, до мого воза, там ще залишилась одна непочата пляшка тієї гіркої...

— Ні, спасибі, пане Онуфрею, пити не буду, — подякував Петро.

— Може ти, Петре, і горілки не пьєш? — здивувався Онуфрій.

— Ба ні, пю, тільки тепер не буду пити... бо випьєш з вами чарку, то треба буде, як поводить ся, і собі поставити, а в мене і гроший зайвих нема, а ще більш того часу не маю: он вже сонце за Мугир-гору сїдає.

— Боюсь тобі, Петре, і перечити, ти такий мудрий, та вчений... ось на тобі гроші і руку мою, як свідок того, що ми приятелями розстаєм ся.

Петро взяв гроші і стиснув обидвома руками руку Онуфрія так міцно, що той аж скрикнув.

— Вибачте, пане Онуфрею, це в нас називаєть ся по приятельськи щиро, від всего серця... А тепер — спасибі вам і будьте здорові, — подякував і розпрощав ся Петро.

Петро з саду, а Яків Муляр з возом повним сьвіжих яблук в садок. Узрівши Якова, Петро зашамотав ся, але скоро поправив ся, підняв шапку і привитав ся. Яків тільки головою мотнув, ні слова не сказавши.

— Оце, — говорив сам до себе Петро, — прийшлось зострінутись і з Омельком і з Яковом. Не достає тільки побачитись з Семеном, а після вже і з Орисею. Згадавши Ори-

сю, він зітхнув і насунув шапку низько на лоба, замислився і пішов тихою ходою. Він і сам не запримітив, як повернувся з шляху поза церкву вниз на долину, де розляглились один по другому до Росоні п'ять панських ставків з маленькими млинами. До тих ставків доходили людські садки з огородами. Перелаз з Мулярового садка приходився коло третього ставка. Чим ближче наближався Петро до того перелазу, тим сильніше серце стукало в його грудях. По садках гомін вже стихав, подекуди з димарів почав підійматися дим.

— Матері вже вечері готують, — почав марити Петро, — і моя десь мати жде мене... а може й Орися мене жде?!... — і він підвів очі на перелаз. А там, немов з-ява яка, стояла весела Орися, ще й руки до нього через тин простягла.

— Орисю, голубко, ти тут... — чуло заговорив Петро, підбігаючи до перелазу.

— А я давно виглядаю тебе, — тихо сказала Орися, любязно зазираючи в очі Петрові.

— Адже ти не знала, що я прийду сюди, — здивувався Петро.

— Я серцем чула, що ти прийдеш.

— Яке-ж в тебе, Орисю, віще-золоте серце!.. Ото й моє чуло, та тільки не вміло міні сказати, що ти вийдеш сюди.

— А твоє серце, Петре, не чує, не віщує тобі, коли ми поберемось? — спитала і важко зітхнула Орися.

— Скоро, скоро, Орисю, скоро ясочко, бо так довго не може бути... Ми-ж так любимось, що й на небі, повинно, знають про наше кохання.

— Ой, голубчику Петре, коли-б скоріше, бо батько хоч вже й не лають мене що дня, але без ножа ріжуть мене тим, що все мовчать, та скоса, хижо якимось, подивляються. Оттут міні і скрутно стає: як гляну я на батька, то зараз собі тебе пригадаю.

— А в мене, Орисю, ти й з думки не виходиш: і роблю, і сплю — усе тебе ношу в серці; усе вбачаю тебе в своїх очах, а за обідом та ввечерю, то разом з мамою згадуємо, що нам для щастя тільки тебе не достає.

Тут Орися не видержала і схилилась через тин головою на груди Петра.

— Орисю, — говорив чуло і палко Петро, цілуючи без перестанку свою кохану в вічі, в чоло і в уста, — оттак, Ори-

сю, вік будем жити, та милуватись... Ніхто нас не зможе розлучити; вік вкупі будем жити, вкупі будем працювати, вкупі будем їсти і веселити ся, вкупі однієї пісьні будем сьпівати...

Орися підвела голову, зняла з Петрової голови шапку, почала гладити кучері і стиха заговорила:

— Ти, Петре, так гарно, так чуло говориш, що я ніби бачу вже оте щастя, ніби вже живу ним. Отак-би тебе ввік слухала і не розставалась-би з тобою!

Орися вже підняла була руки, щоб обняти милого, але раптом опустила їх, з жахом скрикнула і подалась назад:

— Ой, Петре, он вийшли жиди з млина і дивлять ся на нас, та ще й чорт надіє туди бісового Сруля. Оцей як нагледів нас, то все татови розкаже; бідна моя головонько! — сказала вже останні слова Орися на бігу.

Петро стояв на місці, поки було видко Орися, а пісьля махнув рукою, вилаяв жидів і повернув стежкою назад.

— Як-же ти, сину, забарив ся, — зустріла мати Петра такими словами, — боюсь, що вже і пшеничні галушки скипілись, а я як на то вкинула в горщик для запаху всі печариці, що набрала під розсохатою вербою.

Петро змовчав, тільки любязно скинув очима на матір.

Вечеряли вони на дворі; стара мати всю вечерю весело говорила о тім, що в них є, що буде і чого недостає. Петро слухав і не слухав; він думкою десь далеко літав.

Чудний сон тієї ночі приснив ся Петрови. Спилось йому, що він сидів в себе коло хати на приспі, а тут з садочку, немов ласочка, тихесенько підкрадалась до нього Орися. Він кинув ся до неї і перед ним виріс — кривий Сруль.

— Цур тобі, нек тобі, шезни сновидо, — крикнув у вісні Петро і прокинув ся. Довго пісьля того Петро не міг заснути.

ІХ.

Чого боялась Орися, те й сталось. Сруль усе розказав Якову, та ще й доклав від себе чимало. Піднялась знову буча в тихій хаті Мулярів. Петро довго не знав, що робить ся в Мулярів. Якось на четвертий день, пісьля милування з Орисею коло перелазу, він веселий хоч і змучений вертав ся до дому з порційного дня. Здалека він уздрів Василя коло своїх воріт і поспішив до нього.

— Здоров будь, Василю! З чим Бог приніс? — спитав Петро.

Василь мовчав, та переминав ся з ноги на ногу.

— Та чого це ти мовчиш, немов води в рот набрав? Ну-бо, Василю, розкажи що nebude.

— Невеселу звістку я тобі, бра, приніс, — тихо і сумно промовив Василь.

— А що, — може Семен знову засилав сватів? — спитав Петро і весь здригнув ся.

— Та ні, не те... та вже не знаю, як тобі і розказати, щоб не дуже тебе вразити.

— Та ну-бо, Василю, викладай! викладай разом, не рві мого серця. Може оце Орися занедужала?

— Та ні, не те кажу; а те, що батько хотять віддати Орисю в наймички...

— Орися наймичка! О, сього тільки не доставало! — сказав Петро і руками розвів.

— Та ще й до того, бра, батько сказали, що віддадуть її в чуже село: це, бач для того, як вони сказали, щоб вона з тобою не бачилась.

— Я догадуюсь, що це все чортів жид, бісів Сруль наробив. Пожди-ж, тварюко, я тобі!... — погрозив ся Петро, стиснувши грізно кулаками.

— Пожди, не сердь ся, Петре, я тобі розкажу по порядку усе діло, як воно було. Ото позавчера по обіді батько пішли в клуню спочивати, мати з Орисею вибрались кудись в гості, а я пішов був собі на село, бо як сам гаразд знаєш, був празниковий день. Приходжу ото я до дому, аж застаю в хаті Сруля: про щось він балакав з батьком. Не хтів я перебувати їх бесіди і сів собі на приспі коло хати; незабаром прийшли і мати з Орисею. Ввійшли ми всі троє в хату. Жид зашамотав ся і зараз-же вийшов з хати. Тато грізний сидять на лаві і ані слова. Мовчимо і ми всі, а далі мати і питають:

— Чого це Сруль приходив? Що він казав?

— А те, що мати повинна дивитись за своєю дочкою, щоб вона не тягалась як та паскуда! — grimнув батько і всіх нас вразив.

Орися зблідла як полотно і ухопила ся за матір.

— А ти, паскудо, — повернулись далі тато до Орисі, —

таки не забула отого поганого наймита? — оттак і налаялись батько. Вибачай, Петре, я все буду розказувати, як і лаялись батько.

— Говори, говори, братіку, — сумно сказав Петро.

— Так ото кажу, як запитали її батько, то Орися десь і сьміливости набралась відказати батькови: — Ні, тату, я його не забуду, бо він найлучший парубок в селі, адже-ж всі так в селі гудять... Батько, як опарені, скочили з лави і закричали: — Брешеш! не буде-ж по твоєму; віддам тебе в наймички, та ще в чуже село, то там скоро все забудеш!... Орися тут почала плакати, а роздратований батько усе лаялись та нахвалялися. А то вже і стихли. В хаті, немов в домовині стало тихо та сумно. Мовчали батько, мовчали і ми. — Тьфу! сплюнули тато, взяли шапку і пішли до Хапуна. Хапун засилав бач Сруля, за татом, щоб довести діло до кінця про оті, кажу, сорок десятин цілини з під дубини, що вже давно щось він обіцяє, та не дає людям...

Петро мовчав, та все слухав не перебиваючи Василя, а Василь довго ще розказував про батька, про матір, а наслідок повів річ і про Орисю:

— Так ти кажеш, — перебив Петро Василя, — що Орися сама поставила, щоб нам до якого часу більш не зустрічатись.

— Еге, Петре, сама; ото й просила і наказувала міні передати тобі об сім.

— Добре вона поставила, бо й справді тільки жалю будем завдавати одно другому. Добре в неї серце, — добрий і розум. Але, Василю, питаю тебе і допитуюсь, чи правда то воно, що мати за нами руку держить?

— А я-ж тобі кажу, що вчора мати заспокоюючи Орисю, сказала, що вона-б і сама бажала, щоб ви побрались.

— Отся друга добра звістка, — говорив вже веселіше Петро, — варт першої гіркої. Це ще вилами писано, що батько віддасть Орисю в найми, та ще й в чуже село, а коли мати за нами тягне руку, то це все одно, що пів діла зроблено. Батько хоч і упертий чоловік, але і правдивий, ще й до того розумний. Він не доведе діла до лиха. Якось-то воно все буде. Іди, Василю, і так скажи Орисі, що як тільки вона вірно мене любить, в чім я, додай, певний, — любить так як я її люблю, то вона буде моєю і щасливою. Оттак і скажи.

Василь веселіщий вернув ся до дому, як ішов з дому. Переговоривши з Василем, повеселішала і Орися.

Петро довго ходив по двору і розважав свою тугу, вже хотів він іти на пораду до ньеньки, а то роздумав і пішов просити поради до Андрія Довбанюка. Від Андрія він вернув ся зовсім веселій. А тут ще мати зустріла його радісною вісткою, що до батюшки знову приїхав з Кієва його небіж Олександр і вже заходив до їх оселі і все роспитував ся про їх життя.

— Господи! — скрикнув Петро, — яких тільки звісток не набрав ся я сьогодні, але ся послідня — найлучша. Піду я зараз до панича. Він бо і грамоті мене навчив, — від нього я і розуму набрав ся. А тепер, мабуть, то сам Господь його сюди направив. От хто міні дасть пораду і стане в пригоді.

X.

Дні шли за днями. Робота в селі не стояла, а йшла своєю чергою. Покінчили люди з садками, а тут вже нахопилась робота з огородиною: в однім городі збирали біб, квасолю, гарбузи, в другім копали картоплю, буряки, а де, то й до капусти брались. Де були дівчата, там без пісень не обходилось. Хозяї з парубками та хлопцями або порались по своїх стодолах, або в полі орали вже на зяблю. Не мало турбовалось людей і в посесора на току. Петро щоденно ходив на посесорський тік, бо одержував добру плату за непорційні дні. Жид платив йому по два сороківці і по три крючки горілки; другі парубки брали тільки по два злоті і по квітку на один крючок горілки в коршмі; дівчата брали по сороківцю, а підлітки по злотому і теж всі по квітку на один крючок горілки в коршмі.

В Гетьманцях, як і по других селах веселіще всего іде робота тоді, як баби січуть, шаткують і квасять капусту. Роблять це діло по старому звичаю спільно; збирають ся дві, три, чотири, а то й більше хозяйок. Січуть собі споквола, балакають, гуторять і пісень співвають, а вкінці, як скінчать роботу в спільної господині, то запивають могорич. Чим заможніша спільна господиня, тим вона лучше стараєть ся поставитись. Бідні рідко збирають ся в спілку; більш самотно працюють: нічим бідолашним поставитись.

Одна самотно сікла і посолила собі капусту і мати Петра, але справилась враз з спільними господарями. Стара Настя ще й попаді помогла шаткувати капусту. Без неї попада ще ні разу не шаткувала і не солила капусти. Настя була дотепна в своїй роботі.

В ті дні, коли Настя працювала у попаді, Петро робив на току у батюшки. Його тягло до панича Олександра Івановича, котрому він вже як батюшці на сповіді, розказав своє горе і щастя. Олександр Іванович заспокоїв Петра і пообіцяв йому допомогти в його пригоді.

Як тільки покінчили в Гетьманцях з капустою, накопилась знову инча робота. Баби враз взялись до конопель. По всіх кутках села тільки й чути було, як стукали битильні, або сухі, кленові ручки терлиць, та хлястали в повітрі горстки прядива. В повітрі то так і носилось над селом дрібне треня. А в старій Насті Солодарихи, то серце боліло, що її конопельки так і зістались ненамоченими. Баба Марійка кожний день обіцяла прийти на ту роботу, але так і не прийшла, а сама Настя зовсім недужа була до своєї праці.

— Бідна-ж моя голівонько, — бідкалась Настя перед сином за вечерою, — остались мої конопельки та й немочені, а я марила собі діждатись з них власної сорочки.

Петро слухав, та уплітав смачно затірку.

— Та й смачна-ж, мамо, сьогодні затірка і дуже запашна, а все печериці зробили; де це ви їх нагледіли? — спитав Петро, перебиваючи бідкання матері.

— А там, сину, в садочку під розсохатою вербою.

— Назбирайте, мамо, печериць і завтра до галушок, а я вам в неділю куплю в місті полотно на тонку сорочку; адже-ж тепер ходять в тонких не тільки дівчата, але й жінки і навіть баби.

— О ні, сину, не проміняю я свої сорочки на тонку... цур їй... Міні-б тільки до рук прядівця, а там я-би вже довела його до кінця-пуця і таки-б мала сорочку.

— Ні, мамо, сій Богу, як розсудити, то коло тих конопель більш заходу, ніж зиску. Якось ще уторік, та таки панич Олександр Іванович з нашою матушкою розкладали і розлічували на папері скільки то іде робочого часу, поки доведеш оті конопельки до сорочки. Як полічили, кажу, що варт отта сорочка і скільки вона забирає робочого часу, то за кож-

ний робочий день, чуєте — день, добра робітниця більше не заробляє, як шість грошей.

— Говори собі, сину, своє, а я своє буду провадити, — перебила вже мати сина. — Одно те, що я не привикла до тонких сорочок, зовсім несудних до роботи, а друге — що я бідна буду робити без кужеля і веретена дальше в осени і зимою? Склавши руки в хаті сидіти?! Так бо нудьга візьме. На заробітки вже не здужаю ходити, та й не буде кому і коло хати зістати ся, як і ти підеш на роботу.

— Ну, мамо, так держіть ся ви собі старовини, а ми молоді будем інакше поводитись, — сказав Петро, згадав Орісю і думкою полетів до неї.

— Ой молоді ви, молоді, і всі то ви такі; всі ви не любите старовини; у вас і сорочки куповані і навіть з готовим вишиванням, але звісно підробленим; у вас і добрі наміста вже підроблені; — та чого-то тепер не підроблюють?! От у панів, то їх пані і панни навіть собі вид підроблюють, та цур їм — тим панам: не в них сила, не про них і річ. А то для нас старих боляче, що тепер не тільки дівчата, але й молодичці і сливе що баби стидають ся носити запаски, а все мійські спідницї; не кажу молодича, а стара баба инча не хоче покривати голови наміткою, а так навіть до церкви і простує в хустці; міняють чулаї на ватяні кацавейки. Усюди зміни, та зміни...

— То й добре, мамо, що зміни є.

— Ні, сину, не дуже й добре, бо ті зміни ведуть до пус- того; кожне тепер, хто тільки любить зміни, шукає легкої роботи, а то вже й такі народились, що й легкої роботи цурають ся. В господарстві, сину, повір вже міні, без прядива і вовни не можна обійтись: бо що тоді будуть робити в осени і в довгі зими наші жінки? Хіба що піря дерти, та людей судити.

Петра дуже вразили матерні доводи; він почав пригадувати, що йому панич Олександр Іванович говорив о сім ділі і так замислив ся в собі, що вже не чув, що далі мати говорила.

А стара Настя усе своє провадила:

— Он глянь, сину, — сказала вона голосніше, чим знову звернула увагу Петра на себе, — глянь на небо, які хмари збирають ся, певно в ночі піде дощ і заходить ся вже на цілий тиждень. Що я тут в хаті буду робити?... А знаєш що, Петруню, — сказала вона вже другим голосом, — купи міні

в Ковалихи оттої мішечок вовни, що вона приносила, — адже-ж вона і не багато просить, тільки всего пів карбованця. А я собі позичу у сусід скреплів, очищу вовну і буду мати роботу сливе на всю зиму, а к весні буду мати нову запаску, а то й дві.

— Оце, мамо, для вас зроблю; це буде для вас від мене подарунок за те, що ви стерегли садок. І як що так, то навіть зараз-же піду до Ковалихи. Підождіть мене тут трохи.

Ковалиха жила недалеко від Солодарів в долині над самою річкою. Ще здалека Петро почув, як Уляна Ковалиха лаялась з своєю сусідкою за якісь качки.

— Ах ти відьмо гемонська, — ренетувала на весь кутток Ковалиха; — усе село знає, що ти відьма. Ти міні всі гуси попереводила, а тепер взялась до качок.

— Брешеш, паскудниче жидівська, — відкликав ся через пліт другий жіночий, ще й молодий і дуже високий голос; — брешеш! Твої гуси пронив твій чоловік, а качки то ти сама попереносила в коршму.

— Брешеш, брешеш, то ти сама паниця і твій чоловік паниця і мати твоя паниця...

Довго-б ще лаялась Ковалиха і зробила-б паницями всіх родичів своєї сусідки, як-би не побачила на воротах Петра.

— Добрі-вечер, тітко, — привитав ся Петро.

— Дай Боже здоровлячка! А що скажеж, Петре? — спитала Ковалиха вже веселим голосом.

— Прийшов я, тітко, спитати вас, чи не продасте ви тієї вовни, що колись приносили до нас.

— Еге, ге! Де вже та вовна! вона вже давно пішла на люди, — промовила Ковалиха.

— Брешеш, бо не на люди, а на жидів! Я знаю, коли ти і віднесла ту вовну в коршму, — перебила Ковалиху її сусідка.

— Брешеш ти сама, відьмо; то ти сама повідносила Срулеви все своє збіжжя, — вже роздратованим голосом кричала Ковалиха.

Петро мерщій повернув ся і не оглядаючись пішов до дому. Вже добре смерклось, коли Петро вернув ся до дому. Помолившись Богу і перехрестившись до сну, він ліг на приспі коло хати спати — і якось перед самим сном згадав собі Ковалиху з її сусідкою і як прирівняв їх до Орісі, то аж не-

самовито здригнув ся, скочив на ноги і довго після того не міг заснути.

XI.

Як напроорокувала стара Настя Солодариха, так і сталося. Дощ почав мрячити з півночі і вранці на другий день не переставав. Люди вже не нішли з плугами в поле, а зістались дома.

Пообідавши раненько, Андрій Довбанюк одяг ся в стару сїру свитку і пішов навпростець через городи до Якова Муляра.

Андрій до воріт, а Яків з воріт.

— Здоров будь, куме, з тим днем, щó сьогодні, — привитав ся перший Андрій.

— Дай Боже здорова! А це може ти, куме, до мене йдеш? — спитав Яків.

— Ба ні, я оце покинув хату, бо там стара розвозилась з шматтям.

— Та й я оце, куме, не всидїв в хатї, бо й моя стара ще до обїду прикрїшила скреплї до лави, а це вже заходилась коло вовни, а дївка чеше щїткою лянї кукли, та таку підняли куряву, що й не думай всидїти в хатї.

— От і добре; підем разом на село, послухаєм, що люди гуторять.

— Та й я ото, куме, туди зібрав ся, — говорив Яків, ідучи в ногу з Андрієм по гряцюзі; — і маю ще дещо передати громаді від Хапуна. Два вечори я з ним мучив ся і все таки до кінця діла не довїв. Упертий жид, знай на своїм стоїть.

— Це-б то, куме, про цілину з під дубини?

— Еге-ж бо, еге, куме.

— Цїкава оце річ у нас, таку річ треба розміркувати миром, громадою... А тепер поки що маю повернутись до тебе з инчим ділом і навіть, коли хоч знати, не з пустяшним.

— А що там таке? — спитав Яків, звївши очи на кума.

— Та от по всїм селї, як в дзвони дзвонять, що ти, куме, ніби-то віддаєш свою дочку в наймички... Я звісно не вірю, щоб сьому була правда. Не може бути, щоб такий го-сподар, як ти, куме, віддав свою дочку в наймички.

Яків спустив очи в землю, насупив низько брови і все мовчав; йому стало ніяково перед кумом.

— Чого-ж ти, куме, мовчиш? Вже щось там таки в вас було? — спитав Андрій.

— Та було-ж, було, — признав ся Яків. — Я ото розсердив ся на дочку, та й накричав, що віддам її в найми, а тут чорт приніс Сруля в хату, я і сказав йому, щоб він найшов міні службу для дівки...

— Так бач, — перебив Андрій Якова, — проклятий жид знав, що ти, куме, спересердя ото сказав, а тепер він дзвонить по всьому селу, що ти віддаєш дочку в найми і все це для того, щоб ославити тебе, доброго господаря. Жиди, як-би могли, то ославили-б всіх господарів в Гетьманцях, щоб пісьля лекше було їх нівечити і заставити на себе робити.

— Воно то таки й справді так, — сказав вже веселіше Яків.

— Але ти, Якове, і не думаєш вже віддавати дочку в найми?

— Та-ж кажу тобі, що ні, — знову сердито відказав Яків.

— Коли так, куме, то й добре, тільки ще треба Срулеви пельку заткнути, щоб не брехав дурно.

— Підем, куме, мерщій, бо поки дійдем до коршми, то геть змокнем, — сказав Яків, щоб перебити важку для нього бесіду.

В коршмі вже було повно людей. Тут був і Петро Стиртюк. Оберегаючи громадські інтереси, він вже встиг схопити ся і полаяти ся з Срулем, котрий все витлумачував людям, як то їм вигідно взяти на себе оброблювати з третьої части сорок десятин цілини з під дубини. Сипким від крику голосом Сруль голосив на всю коршму:

— Люди добрі, ви собі посчитайте то, сцо як-би ви за гросі обробляли отту землю, то козний з вас полуцив-би небільс сости, а взе на рідкість сїм карбованців за одну моргу землі, і то як-би козний сам і зорав, і засіяв, і зібрав, і звів на тік хліб з тої морги: це взе вірно, сцо так, бо це взе колись ми з вами розсчитували. А тепер насчитайте і те, сцо на морзі цілини родить найменс проса сїм-вісїм кіп, — най буде взе сїм. Козному, хто візьме на себе моргу, прийдець ся дві копи і дваїцять снопів проса, а копа проса з цілини видає то взе мало три корці, значить всього вийде сїм корців. Корець проса можна продати по три карбованці: виходить

всього двацять один карбованець користи. Оттут і розсцитуйте собі взе ви самі...

— Срулю, а хто нам заплатить за те, що ми будем розкорчовувати хоч подекуди дубові пні на тій цілині? — запитав Сруля Петро.

— Та то хіба багато козному прийдець ся викорцувати оттих пнів? Не всі-з пні будете корцувати, а так подекуди, сцо-б можна було плугом пройти та бороною.

— Оттак, Срулю, і клади за цю роботу по двацять карбованців на моргу. А заробіток де? За половину урожаю то ще можна взяти і то на три роки, а за третю часть, то ні за що, — сказав Петро і став собі осторонь.

— Так, так; правда воно, правда! — загуло разом скілька голосів.

— Ет, хлопце, не мороци людей! Ти сам не думаєс брати на спіл землю, то й збиваєс добрих людей з путя! Не слухайте його, добрі люди, — сказав Сруль, показуючи рукою на Петра.

— Сам ти, старий брехуне, — заговорив несподівано Андрій Довбанюк, — морочиш людей. А ну тебе к бісу!

Люди звернули увагу на слова Андрія і разом всі загомоніли.

— Та чи сказав ти, Срулю, — запитав Яків Муляр, — що посесор мало того, що аж дві части врожаю править собі, та й ще виговорує собі до того два робочих дні в жнива.

Неначе грім вдарив, оттак та річ Якова збентежила людей. В коршмі підняв ся галас, кожний кричав своє, не слухаючи другого; тут одні кричали, а другі, то вже лаялись. Сруль крутив ся і вертів ся, як посолений вюн в мисці. Виждавши хвилину, коли люди трохи притихли, він знову повернув ся до громади з словами:

— Люди добрі, маю сче сцось сказати і це взе будуть мої останні слова. Знайте, панове хозяї, сцо як тільки сегодня ввечір не дасте посесорови слова, сцо приймаєт його умову, то він завтра віддаєт цілину майданським людям. Майданці взе умовились з посесором і на другім тиздню поїдуть в волость законтрактуватись.

— Брехня, брехня!... бреше Сруль, — кричало знову разом скілька голосів.

Остання звітка дуже вразила людей. Громада скоро

притихла. В коршмі знайшлося немало людей, котрі і раніше чули, що Майданці чатують на цілину з під дубини, а декотрі, то навіть і бачили, як майданські люди заїзжали до посесора.

— Як так, то треба своїх післанців слати в Майдани, щоб вони умовили майданську громаду не квапитись лізти в жидівське ярмо, — сказав голосно Петро.

— Треба, треба післати! — закричала разом сливе не вся громада.

— Я перший піду до Майданців, — відізвав ся Андрій Довбанюк; — вибирайте ще кого небудь для помочи міні.

— Охріма Підкову! — крикнув голос з заду.

— Охріма, Охріма! — знову загула громада.

Охрім Підкова, здоровий чоловік, вищий цілою головою від усіх людей, вийшов з громади, став коло Андрія і голосно сказав:

— І я піду!

— Візьмем ще з собою Петра; він письменний, то й стане нам там в пригоді, — промовив Андрій Довбанюк.

— І Петра, і Петра! — знову загула вся громада.

— Петре, підеш з нами? — спитав Петра Андрій.

— Як громада велить, то піду, куди тільки прикажуть.

— А щоб дорогого часу не гаяти, то завтра вранці й махнем в Майдани, — сказав Андрій, повертаючись до своїх товаришів-післанців.

— Я готовий, дядьку, — відказав Петро Стиртюк.

— І я, — сказав Охрім.

Сруль почувши таку річ, вийшов з коршми і бігцем побіг до посесора.

Виклавши перед посесором все, що робилось і говорилося в коршмі, Сруль попросив у нього дозволу поїхати зараз-же в Майдани, щоб поперед гетьманських післанців довести з Майданцями діло до кінця.

— Не треба! — гордо по жидівськи відказав Кац, — не треба. Я й без Майданців зумію скрутити своїх мужиків і присилую їх лизати мої патинки. А Майданці, коли хотять, то нехай самі приїзжають і просять чого їм треба. А тепер щоб міні до неділі був готовий на бумазі рахунок того, хто, що і скільки міні винен. А там я роздивлюсь і дам свій приказ.

В той самий час, як сердитий Кац давав свій приказ Срулеви, Петро в коршмі цатыкнув людям, що громадї не слід

збирати ся в коршмі, де і орендатор і инчі жидки слідком ходять за людьми, вислухують, що громада говорить, та пісьля передають посесорови і через те ще завчасу жиди вміють підставити людям стільця в кожнім громадськім ділі.

— А таки так... так не будем тут збирати ся, не будем! — загули люди.

— Будем ми, панове, з цього часу збирати ся на дубах коло церкви, — прикинув слівце хтось з людей.

— На дубах, на дубах, коло церкви! — загула ще раз громада.

Коло гетьманської церкви на схід сонця лежало більш десяти дубів; отті дуби вивезені були людьми з церковного ліса ще назад тому пять літ. Марили тоді люди підняти миром церкву і дзвіницю, але наїхавший з губернії чиновник архітектор найшов, що церква дуже стара і що лучше було-би нову побудовати, а дзвіницю, то дозволив підняти. Гетьманці миром підняли дзвіницю і підмуровали її; церква-ж такою і зістала ся, як була, а дуби, що мали піти під неї, і тепер лежать коло цвинтаря.

XII.

Настала неділя, а з нею і погода. В Гетьманцях було тихо, як завжди буває зраня в неділі; по хатах зістались тільки малі діти і господині, що порались коло печі, готуючи обід. В церкві було повно людей, через те, що на ярмарок в сусідне місто мало хто поїхав, бо дуже тяжка була дорога. Осіньне сонце з чистого, блакитного неба ще зраня почало ogrівати землю; земля стала протряхати.

Навкруги гетьманської церкви було так гарно, як буває часом ранньою теплою весною. Трава на цвинтарі від дощу зазеленіла і гарно блищала на сонці густими і великими краплями роси. Гарно золотило проміння ясного осіннього сонця позолочений хрест на церкві і пожовкле листя дерев, що росли навкруги паркану цвинтаря. В церкві йшла Служба. Тихо, шепотючи губами, і щиро від серця молились люди; здавалось, що від тої щирої молитви гула вся церква. А кругом церкви було тихо; тільки одні горобці без перестанку і вже аж надто цввірінькали.

В церкві стало так душно, що староста мусів лізти по драбині і відчиняти вікна на захід сонця. Дівчата повиходили

з бабинця і розбились на дві купи коло дзвіниці. Вони були повбирані і в чугаї і в кацавейки; з під чугаїв і кацавейок красувались спідниці всіх кольорів, а найбільше в їх уборах блищав червоний цвіт. У декотрих то голови були завітчані засушеними гвоздиками, повняками, чорнобривцями та инчими квітками; в кожній від кіс розсипались по плечах червоні кісники з стрічками. Орися стояла в меншій купі дівчат, побравшись за руки з Гандзею. На ній був розшитий, чорний з доброго свійського сукна чугаї; підперезана вона була дорогим одеським поясом, тим самим, що її батько ще за чумаківства вивіз з Одеси для своєї ще молоді то було колись жінки. З під чугая низько опускалась червоно-горячого кольору спідниця; чоботи на ній були юхтові на колодочках з підківками. Коси на голові були дрібно заплетені і з заду звязані кісниками і стрічками всіх кольорів, що розсипались аж по всіх її плечах. З лица вона трохи зблідла після жнив і здавалась ще кращою, як була в жнива. Вона вбирала тепер очи не одного молодого парубка.

— А що, дівчата, зберемо ся сьогодні на вулицю? — хоч стиха, та виразно запитала Гандзя.

— А добре, зберемо ся! — разом відповіло їй немало голосів.

— А ти, Орисю, прийдеш? — спитала знову Гандзя.

— Прийду, як випрошусь, — відповіла Орися.

— Чого це й справді, Орисю, тебе не пускають на вулицю? — спитала у Орисі одна дівчина, так собі навмання без всякої лукавої мети.

— А не знаю, — відповіла Орися, а сама почервоніла і почала неспокійними руками розправляти стрічки на плечах Гандзі.

— А я знаю, — зачепила Орисю здорова, пиката, червона з лица Юхтима Бондарівна, що служила разом з Петром в попа і довго слідком колись бігала за Петром.

— А як знаєш, то й знай собі на втіху, — відказала Юхтимі Орися, — тільки я тобі голубко скажу, що як мати, або батько твої довідають ся, що ти така дуже цікава, то й тебе не будуть пускати на вулицю.

— А що, Юхтимцю, дістала здачі? — спитала сьміючись Гандзя.

Всі дівчата голосно засьміялись.

— Сьмійте ся, сьмійте ся, правте обідню куцо́му, а я піду Богу молити ся, — сердито сказала Бондарівна і повернула до церкви.

Незабаром скінчилась і Служба Божа і люди почали виходити з церкви. Вийшов і Яків Муляр з шматочком проскурки, котру бережно держав в лівій руці. Узрівши Орисю, він відломав крихту проскурки, подав їй, але ні слова не сказав. Орися подякувала батькови і пішла позаду його, держучись все за руку з Гандзею. До самого двора Яків вів бесіду з сусідом і ні словечка не сказав Орисі. Сумний ввійшов він і в хату.

— Оце ти так сьогодні була в церкві? — спитав він в жінки, роздягаючись посеред хати.

— Не зібралась, то і післала Орисю, а сама то вже тут поралась коло печі, — відповіла стиха Муляриха.

— А що-ж ти впоралась з обідом?

— Обід вже в мене давно готовий; сїдай, коли хочеш до столу, а ти, Орисю, — сказала мати, — кинь ся хуччій до льоху і принеси холодець.

— То в тебе, жінко, — заговорив вже весело Яків, — і холодець є, і пампушки бачу на лаві і часником пахне... може ще і шкварки до часнику єсть?

— А вже-ж єсть: на те Бог неділю дав; ще й кабака наварила з пшеничною затіркою і спекла два коржі до маку, — з гордостю і разом весело відказала господаря.

— Тим часом Орися внесла холодець і поставила на стіл.

Яків потягнув носом в себе і запитав знову веселим голосом, повертаючись вже до Орисі:

— То це й холодець з часником?

— А вже-ж, татку; та ще й до цього холодицю єсть і горілка в пляшці, — з радістю відповіла Орися, миттю кинулась до мисника і дістала пляшку з горілкою.

— Як я бачу, то ти, дівко, дочка розумного батька, — сказав Яків, моргнувши на Василя, котрий і собі почав сьміяти ся, сїдаючи за стіл поруч з батьком.

Після другої чарки за обідом Яків ще більш розвеселив ся і подобрійшав. Орися була неказано рада, бо давно бачила таким батька; їй хотілось і гратись і сьпівати, або хоч кого небудь зачіпати. Вона все й торкала Василя, то ліктем, то чобітками, а той ніби то нічого не примічаючи, сидів

тихо, та все мачав пампушки в миску з часником, кваплячись ухопити за кожним разом хоч одну, дві шкварки.

Вже обід був на скінченню, сімя взялась до коржів з маком, коли це двері відчинились і в хату якось несьміливо ввійшов дуже високий і сліпий на одно око жид.

— Здрастуйте, — несьміливо привитав ся жид, зняв з голови картуз і став коло порогу.

— Здоров будь, високий жиде! — з осміхом відповів Яків.

— Яків Муляр тут? — спитав вже сьміливіще жид.

— Подивись на мене, то й побачиш Якова Муляра, — відказав Яків і засьміяв ся; засьміялись за ним і Оріся з Василем.

— То ви хотіли віддати своя доцка на служба? — спитав жид і впив ся сірими очима в Орісю. Око його завертілось і видко було, що сто думок разом заворушилось в його голові. Він не ждав, що зостріне таку гарну дівчину, а такої йому і треба було.

Оріся затрусилась як осиковий лист.

Якова теж дуже образило останнє питання жида.

— Ну, та й що? — спитав він вже сердитим голосом.

— То я взе найсов служба, — відказав жид не постерігаючи, що Яків розсердив ся.

— Ну, та й що? — питав тільки сердито Яків.

— Служба дуже добра: у самого Станового Пристава.

— Ну, та й що? — спитав Яків і визьвірив ся очима на жида.

— Пристав такий добрий, такий розумний, — хвалив жид; — недавно з губернії приїхав; він вдовець, але мати його добра кобіта, сцо луцсої в сьвітї нема.

— Ну, та й що? — ще раз запитав ся Яків і повернув ся на лаві до жида.

— Ну, та й скажіть, ци віддасте ви свою доцка на службу і сцо ви правите? — запитав і собі сердито жид.

— Віддай туди свою Суру! — так голосно і грізно відказав Яків, що жид аж здрігнув ся.

— Ну, — говорив вже неспокоїно жид, — та менї вас Сруль переказував...

— Перекажи, — перебив сердито Яків жида, — і своему Срулеви, щоб він і свою Суру віддав туди.

Бідна Орися, слухаючи таку мову, зовсім перелякалась і стоячи тремтіла коло столу; кусок коржа, що вона була відкусила, так і зістав ся в роті, дальше не йшов; а мати з Василем грізно і сердито поводила очима, то на жида, то на Якова.

Жид обвів їх всіх своїм сірим оком, здвигнув плечима і почав вимовляти:

— Ну, на що я їхав сюди?... на що втратив ся?... на що ви переказували через Сруля?...

— Василю, покажи поганому жидови, де в нашій хаті двері, — сказав сердито Яків.

Василь миттю кинув ся з-за стола до жида. Жид прожогом вискочив з хати, в сінях міцно стукнув ся лобом об одвірок, вискочив на двір і почав кричати: — Івульт, івульт, ратуйте!... Тут де не вискочить собака і кинулась прямо жидови на груди. Жид з переляку впав лицем на землю і дух затаїв в собі. Собака на ступінь відступила і стала над його головою. Жид трохи очумав ся і хотів підняти голову, але Рябко гаркнув на нього, і він знову опустив голову до самої землі. Так кілька раз він то підіймав, то опускав голову; собака стояла над ним і вартувала його.

В сінях Орися з Василем аж за боки брались, так сьміялись, але Орися скоро пожалкувала бідного жида, оборонила його від Рябка і вивела за ворота.

Вийшовши з оселі Мулярів, жид потерявши глузд, знов почав кричати:

— Івульт, івульт! Мене собака з-їв!

На крик жида повискакували з сусідних воріт собаки і обступили його, приперши до плота між будяками. Жид вже мовчав і трусив ся як в пропасниці, а собаки все гавкали наближаючись до нього. З сусідних хат позбігались діти і почали сьміятись над високим жахливим жидом і тим ще більше піддавали злості собакам. Довго-б так мучив ся жид, як-би на його щастя не надійшов соцький, та не визволив його від собак. Жид після того і ступня не хотів ступити, все просив соцького, щоб він відвів його до самого Сруля.

— Та хто ти такий, і чого ти сюди понав? — допитував ся соцький у жида,

— Та я Шльомка, мишурес з гóрода, приїхав сюди за наймичкою, та мене собаки з-їли, — жалїв ся жид соцькому.

— Ото-ж тобі, жиде, наука: не шукаї в нас наймичок! Ото, бач, годї вже нами коверзувати. А тепер іди за мною; я доведу тебе до Сруля; та й Срулеви закажи шукати в нас наймичок, — навчаючи, говорив гетьманський соцьквій Томко Безносий.

XIII.

Коло півдня неділі гетьманські люди почали збирати ся на раду. Колоддя дубів коло цвинтаря вкрито було людьми; хто пізніше прийшов, то вже стояв. Поки що люди гуторили собі о різних річах, обходячи діло про цілину до приїзду з Майдан виборних; а тих не було і не було. Вже сонце почало завертати за Мугир гору, а виборних все не було.

— Це певно десь якась притичина трапилась нашим післанцям, — сказав один з хозяїв.

— Та вже тут не без оказії, — додав другий.

Громада заворушилась і почала радитись про цілину.

— Панове громада! Стійте міцно на своєму: нехай Хапун дає за половину, та ще й на три роки і без всяких відбутків, — говорив сивий дід, котрий ще сам хозяїнував на своєму ґрунті, хоч і мав вже чотири жонатих синів.

— Таки так, так... — піддержала його громада.

— Лучше втеряєм цілину, а перед Хапуном хоч на цей раз встоїмо на своєму; нехай знає і наших. Віддавав-же він перше цілину за половину, — мусить і тепер віддати! — держав річ молодий господар Федько Береза.

— А вже-ж так! — піддержала громада Березу.

— А по моєму, люди добрі, нам-би лучше попробувати ще так: може Хапун зійдеть ся з нами на тїм, що захоче брати з пяти кіп три, а нам дві віддасть. Все таки і так воно вигідно буде для нас; а то і справді можем випустити з своїх рук цілину, — прикинув заможний і поважний господар Харитон Москаленко.

— Не волимо! не хочемо! — закричала сливе не в один голос вся громада.

— А дивїть ся, — сказав хтось голосно з передних людей, — дивїть ся: наших ще нема з Майдан, а Сруль вже суне до нас...

Громада підняла Сруля на сьміх.

— Здорові були! — ласкаво так привитав ся Сруль.

— Здорові, здорові, як бачиш! — відказав йому Семен Нечепура, що стояв поруч з своїм батьком. Люди почали ще більш сьміятись.

— Оце десь про цілину, люди добрі, у вас мова іде?... так на чім-же ви постановили? — цікаво спитав Сруль.

— А стоїмо на своєму! — відказав йому Яків Муляр.

— І будемо на своєму стояти! — додав сивий дід.

— Так, так! — загула вся громада.

— Як знаєте, люди добрі, так і робіть; я і не думав до вас заходити... я так по дорозі, — чогось почав викручуватись Сруль.

— А куди-ж оце тобі дорога лежала? — спитав Сруля один з хозяїв.

— Та я, я так... я до дому іду, — бухнув Сруль і розсьмішив всю громаду.

— Може тобі, Срулю, дати провідатора, щоб на тебе часами не напали собаки? — прикинув Василь Мулярів.

— Я вам не Шльомка, — сердито відказав Сруль, повернув ся на місці і не прощаючись ні з ким посунув до дому.

Настала на хвилину тиша.

— А нашого старости нема, та й нема!... Десь вже й не прийде сюди, — сказав один з старих гетьманських господарів.

— А вже-ж не прийде! В коршмі коло жидів тепліще, ніж тут, — з осьміхом додав Семен Нечепура.

Вся громада почала в один голос лаяти сільського старосту Панаса Печерицю за його неправдиву прихильність до жидів.

— Наші їдуть, наші! — крикнув хтось з передних і вся громада разом заворушилась. На шляху показав ся Андріїв віз. На возі сидів і правив кіньми сам Довбанюк, а за ним Охрім Підкова і Петро Стиртюк. Підіхали вони до громади, стали, позлазили з воза і мовчки привитали ся з громадою.

— Ну, а що? що такого? що нового привезли? — питали післаниців разом скільки голосів з громади.

— А що! — сердито почав говорити Андрій. — Нічого! тільки погано ось що.

— Що, що таке? розкажіть, ну-бо! — кричали люди з громади.

— Нічого тут і розказувати, — теж сердито говорив Андрій; — тут, най йому біс... тут, най вам лучше розкаже Охрім, або Петро, бо я не гаразд вмю говорити..

Громада на хвилину притихла. Всі повернули очи до Охріма і Петра.

— А й справді погане діло, — серед тиші, заговорив спокійним голосом Охрім Підкова; — і погане не так наше діло, як діло майданських людей.

Охрім на хвилину зупинився і перевів дух. Вся громада мовчала.

— Ото, панове, — почав далі Охрім, — приїхали ми в Майдани саме в обідню пору і стали возом коло коршми. Тут нам сказано, що сьогодні після обіду Майданці теж мають зібратися на раду в кінці села на вигоні. Ми туди й поїхали. Люди помаленьку почали збиратися і онівдні зібралися трохи не всі хозіяї. Отут-то ми наслухались про їх біду. Майданцям не в десять, а в сто раз приходиться скрутіще, ніж нам. Нам ще жити можна, а що їм, то вже не знаю, як вони і живуть?! Землі в них ще менше, ніж у нас; але-б це ще нічого, — бо воно можна-б було повернути, як от у нас... можна було-б взяти на сніл... Та в тім то й біда, що в тамошнього посесора, теж жида, мало землі, а багато випасу, бо ліси майданського дідича нерушимі. Жид має право по контракту тільки косити траву в лісі і випасати скотину. Випаси, значить, має посесор добрі, так оце він і держить чимало скотини і сам оброблює всі лани, а людям ні крихточки землі не дає. Але і це-б ще кажуть Майданці, нічого, як-би тільки посесор приймав скотину на випас; адже-ж, кажу, має багато випасу; так бо ні — не хоче приймати, та й годі. В людей тільки й є випасу, що своя толока. На тій толоці пасуться і коні і товарина, і вівці і все таке инче... в дві неділі так ту толоку збивають, що після скотині приходиться гризти землю. Тож люди так і говорять, що „прийшлося скотину в жмені держати, а на попас за пазуху гнати“.

Приїде там сьвята неділя, або сьвято яке, то люди беруть на налігач скотину і ведуть попасати на великий почтовий шлях і пасуть по ровах. Господи, як там люди бідують! Не хочеться всього і пригадувати, бо страшно стає за себе, за свої Гетьманці.

Охрім Підкова тут замовчав. Мовчала вся громада.

— Оце так біда! — сказав хтось з громади.

— Це вже справжня біда! — додав другий голос з громади.

І знову на скільки хвилини замовкло все в громаді.

— Так як-же нам тепер бути? — спитав голосно Омелько Нечепура і спустив очі до долу.

— Ні, перше тра знати, — якось поважно і разом сумно заговорив Яків Муляр, — знати, як і на чім зостановились на своїй раді Майданці.

— Та що, панове; Майданці дуже знівечені люди, то оце вони й стали на тім, щоб відказати ся від цілини, щоб, бач, не довести, як там на раді говорили, і Гетьманців до поганого стану.

Отими словами Охрім Підкова дуже кожного вразив.

— Не тра, не треба! Не треба нам цілини! Най Майданці беруть! Ми маєм вже одну частину цілини, — почали кричати голоси з громади.

— Панове громада! — голосно заговорив Петро, — я пісьля ради балакав з декотрими поважними майданськими господарями, і вони просили мене переказати гетьманській громаді, щоб громадяне кріпились з Хапуном в своєму слові і щоб таки на своєму стали, а тоді вже, як що, то й їм відпустити вже яку частину цілини.

— Отак, так, так! Стояти на своєму! Стояти, а пісьля половину цілини Майданцям віддати!... — гула громада голосно на все село...

XIV.

Пройшла сьвята неділенька, настали робочі дні. Люди раді були теплим сухим дням і велике й мале вийшли в поле, щоб за погоди покінчити з зяблею. По всьому полю, немов та комашня, люди споквола погуковали на своїх полових, перевертаючи помалу чорну матір-землю. Не легка це робота, за те велика і сьвята: нею все живе, нею сьвіт держить ся. Великі багатирі наші плугатирі! Вони перевертають пів сьвіта землі.

Веселим і щасливим чув себе Петро, орючи свою нивку спряжним плугом з пари коний Колесниченків і пари сірих волів Максима Бондаря. Помахуючи батоном то на коний, то на волів, Петро стиха все гукав:

— Гей полові, гей гніді!... Та й рілля гарня! — повернув ся він до Павла Колесниченка.

— Та така, Петре, люба, — промовив Колесниченко, — що дитина виросла-б, як-би посадити...

— Ой степ, поля — роскіш моя! — крикнув Петро і ступнув вперед два ступні до коний; коні пупкіще взялись і потягли плуга.

Колесниченко умілою рукою очистив истиком вохку землю від леміша, надав обидвома руками і грудьми і взяв глибше скибу чорної землі, котра ще падаючи з леміша, вже розсипалась, тулячись коло першої скиби.

— Що Петре, не говори, — весело заговорив Колесниченко, — а „нема над ремесло, як леміш та чересло“.

— Так воно, бра, так, — не обертаючись відказав Петро, — та тільки „щоб лиха не знати, та треба своїм плугом, та на своїй ниві орати“.

— А що-ж? Ти-ж от маєш пиву, хоч і невелику, але все свою, — тепер женись, возьми собі плуг волів і от тобі щастя в руки, — сказав Колесниченко і замовк; він добре знав, як поводить ся діло Петра з Орисею.

Довго мовчав Петро, помахуючи споквола батогом, а далі стиха засьпівав:

Ой на горі два дубочки

А ми ходим, пане-брате,

Обидва розсохаті, —

Обидва нежонаті...

— Не так сумна пісьня твоя, Петре, як ти вельми сумно її сьпіваш, але добре, що скоро скінчив, бо пора й роботу кінчати. Глянь он по дорозі тягнуть ся вже плуги до дому, — жартовливо говорив Колесниченко, щоб розвеселити сумного Петра.

— А й справді, — відповів Петро, — давай дійдем скибою до кінця, та на тому й скінчимо.

— Гей, гей, соб тпру! — крикнув через кілька хвилини Петро і повернув кіньми на межу. Колесниченко звернув на бік плуга і почав його счищати истиком.

— А що, Павле, — спитав Петро, — чи тут плуга зіставим, чи візьмем з худобою на той бік гори?

— Візьмем, бра, бо тепер такий сьвіт настав, що навіть і плуга з поля можуть взяти.

Швидко наші приятелі вибрались з плугом на дорогу і повернули в долину, щоб вибратись на той бік гори, де була

людська ярина поруч з посесорською і куди тепер всім селом виходили на ніч з худобою.

— От тепер, Павле, і засьпіваємо, — прикинув Петро.

— Добре, — відказав Колесниченко, — тільки не сумної, а веселої...

— Тягни за мною, — сказав Петро і почав голосно сьпівати:

Гей, гей, гей мій чорний воле!	Ой хто в лісі озиви ся!
Нива довга, в стерні поле...	Ой хто в полі відкликни ся!
Вітер віє-повіває,	Йди до мене вечеряти,
Казаночок закипає...	Моє серце звеселити!

Ой у лісі луна гине,
Із-за хмари місяць плине;
Вітер віє-повіває,
Казаночок простигає...

— Добра, Петре, твоя пісьня, добре ти її й сьпіваєш, але ще лучше вона натякує на вечерю, а тут так їсти хочеть ся, що аж за живіт тягне, от коли-б, Господи, застати на місци Григорка з вечерою, — сказав Колесниченко і обливав ся.

— Та й мені-б мати повинна-би вислати з Григорком вечерю, — сказав Петро, бо й його тягло за живіт.

— Присяй Богу, Петре, що тепер-би ззів цілі горшки-близнята якої не подай страви.

— А як-би великі близнята? — запитав з осьміхом Петро.

— Хоч самі найбільші...

— А як-би тобі ще перед вечерою, — заохочував Петро, — дати зо дві добрих чарки горілки?

— Ой, Петре, не драгуй, бо й так не видержу, — сказав Колесниченко, обливав ся язиком, ще й руками зитер губи.

Оттак розмовляючи, добрались вони з плугом до місця. Там вже стояло скілька людських плугів, і горіло багаття. Стомляна худоба паслась недалечко від плугів. Незабаром стали під-їзжати з села і другі люди з кіньми на ніч. Скоро набрав ся добрий гурт худоби і коло трийцяти чоловіка з хлопцями.

Швидко, на щастя Петра і Колесниченка, Григорко приніс вечерю в близнятах: в однім крупник з картоплею для Петра від матери, — в другім галушки для Колесниченка, ще й для кожного по доброму шматку хліба.

Поки Петро з Колесниченком вечеряли, найстарший між нічліжниками Семен Безрукий, поважний гетьманський хазяїн розчергував людей для обходу по полю коло худоби. А так як ніч була дуже темна, бо в повітрі потягло холодом і з нагрілої землі підняв ся туман, то на варту по черзі назначено було не по чотири чоловіка, а по шість.

Петрови з Колесниченком випало аж в третю колю вартувати худобу. Повечерявши, вони й собі підішли до гурту, коло багаття. Багаття то потухало, то розгорялось і тоді освічувало всю компанію нічліжників, котрі здалека, з дороги, здавалось, горіли в огні; одежа і вся постать їх світилась в нічній темряві і самі вони здавались вогняними людьми. Нічліжники того всього не примічали. Тут межі хлопцями йшла суперечка об тім, що відьма не тільки скотину, але й чоловіка може наврочити.

— Схаменіть ся трохи, хлопці, бо як по правді говорити, то ніякої відьми ніколи не було й не буде, — сказав Петро.

— Овва! Який-бо ти розумний, — відказав сердито Семен Безрукий; — це десь ти такого розуму набрав ся від панича свого... Пожди, поживеш більше на світі, то й инчого розуму набереш ся.

— Може й справді наберусь ще инчого розуму, — відповів Петро, — але вже ніколи в світі не буду вірити ні в яких відьом.

— А от міні дядько наш москаль розказував, що він в Кіївщині, як ще був молодим москалем, то сам бив ся разом з двома відьмами, — сказав один з парубків.

— Як тим москалям вірити, то вони десь там в Туреччині своїми штиками копали цукрові гори, а цукор от у нас робить ся з бураків в Загніткові, — сказав Петро і засьміяв ся; з гурту ніхто за ним не засьміяв ся: всі щиро вірили в відьом.

— А от міні, то вже батько, царство їм небесне, розказували, що як вони ще були малим хлопцем, то всім селом в Гетьманцях бачили, як серед білого дня летіли через село дві відьми, — сказав Степан Остапець, немолодий вже чоловік.

— А чим і як вони летіли? — спитав Петро. — А дже-ж в них нема крил, а тільки хвости.

— А звичайно на тирлицях, а то як-же інакше, — з вірою в голосі відповів Остапець.

— Ну, добре, Петре, а от стара дячиха, котру вже й ти памятаєш, хіба не відьма була? — спитав Семен Безрукий і обвів очима весь гурт, що тулив ся коло багаття.

— Що вона відьма була й відьма справедлива, то це вже все село знає, — в один голос сказали три парубки.

— Я сам добре памятаю, як її тяжко бояли ся люди, а особливо попада, — додав Степан Остапець і звернув на себе увагу всього гурту. — В понаді в-двоє більше було коров, ніж у дячихи, а дячиха за те в-двоє більше від понаді мала і масла і сира і всього инчого такого. А чого так питаю?

— Бо дячиха була добра хозяйка, — відказав Петро.

— Ой щастя твоє, хлопче, — сердито вже заговорив Семен Безрукий, — що ти тоді ще малим блазном рачкував, а то далась-би тоді й тобі в знаки отта добра хозяйка.

— Та її все село боялось, — знову заговорив Остапець; — на що вже лютий був графеський оконом Млодзінський, а бояв ся її, а надто сердешна жінка його. Вона, земля її пером, в нас в селі і померла: одні говорили, що оконом прибив її, а другі то чули, що дячиха ніби звела з сьвіта.

— Ой, та й клята-ж ота відьма була! — заговорив один з молодих хозяїв; — міні мати таке про ню розказувала, що проти ночі страшно й пригадувати.

— Цур їй! — сказали враз скільки голосів.

Малі хлопята слухали мову старших, а самих страх брав; очи в них горіли, а по тілі мороз проходив. Вони тулились один до другого, та все ближче до вогню присовувались.

— То ти може, Петре, і в вовкулаків не віриш? — запитав Павло Колесниченко.

— А вже-ж не вірю, — з осьміхом відказав Петро.

— Та-же-ж про них, як міні говорив дяк, — промовив один з парубків, котрий служив наймитом в дяка, — говорить ся і в Сьвятім Письмі.

— Нігде я в Сьвятім Письмі не начитував сього, — відказав сьміливо Петро.

— Багато ти десь і читав того Письма, — сьміючись сказав Семен Безрукий.

— Не багато, а все таки прочитав всю Євангелію, — відказав Петро.

— Ой, парубче, парубче: ти вчений, та тільки ще недрукований, — промовив Остапець і головою похитав.

Дехто з хлопців засьміявся. Більша-ж половина не сьміялась, бо Петра знали за розумного парубка, тільки говорили про нього, що він часами в хмари заходить, але про те його любили і поважали.

Довго-б ще може оттака розмова йшла, як-би не прийшла Петрови пора йти з Павлом Колесниченком на варту до худоби. В шістьох вони й пішли по полю в обхід худоби.

Багаття вже погасло; більша половина нічліжників вже носнула; а тим, хто ще не спав, Семен Безрукий скомандував:
— Пора спати! Годі вже базікати, завтра не сьвято!

XV.

Ніч була тиха і темна; туман навкруги обгортав все поле: на двацять ступнів вже не видно було скотини, хоч і чутно було, як коні гризли стерню. Петро ходив з кінця в кінець на своїй стороні, та перегуковав ся з другими вартовими. Серед нічної тиші, на самотині, якось пригадалась йому Орися і він думкою вже витав в селі коло своєї коханої. Довго, як вкопаний стояв він на однім місци, не примічаючи нічого навкруги себе, та все думкою кохав ся в заласях коханої. Так-би він простояв і до кінця часу своєї черги, коли це раптом не своїм голосом Карпок, вартовий хлопець з передньої від дороги сторони, заголосив:

— Злодій! Івалт! Ратуйте!

— Лови! Лови! — кричав вже другий вартовий.

Петро кинув ся до коний, роспугав одну пару, миттю скочив на коня і пігнав ся на крик.

А поперед нього Павло Колесниченко все гукав:

— Лови, лови!

Кінь Петрови понав ся дуже добрий і прудкий. Коли Петро порівняв ся з Колесниченком, то той тільки встиг йому раз крикнути:

— Лови! Туди на дорогу до города.

Швидко Петро вибрав ся на дорогу і припустив коня ще скоріще. Через кілька хвилин він почув, що поперед нього хтось гнав ся на конях. Кінь під Петром роз-ярив ся і летів скільки було сили. Ще хвилина і Петро вже углядів, що якась здорова людина сиділа на коні, а хто і на чийх конях, то трудно було йому розібрати. Ще одна хвилина і Петро пе-

регнав злодія; обернувшись назад, він почув, що злодій зупиняє коня. Через хвилину він скочив з коня і кинув ся на-втікача. Петро догадав ся, що се був злодій і кинув ся за ним. Незабаром він нагнав злодія, повалив його і схопив руками за шию. Злодій схватив Петра зубами за руку і прокусив коло великого пальця тіло до кости. Петро скрикнув від болю і зо всієї сили вдарив злодія по щоці. А тим часом злодій встиг вивернути ся з під Петра і як хижий вовк кинув ся до нього. Тут межі ними пішла бійка на смерть. Вже два рази злодій був під Петром і обидва рази вивертав ся з під нього. Петро був далеко сильніший від ворога, за то той був хитріший і жвавіший.

Тут знову на щастя Петра почув ся гомін від погоні. Здрігнув ся злодій, коли почув, що позаду тупотить погоня; він вирвав ся від Петра і вдарив ся на-втікача. Петро в запалі не чув, що погоня за злодієм вже недалеко; він думав, що ворог його злякав ся і пігнав ся за ним. Злодій миттю розтяг ся на землі і Петро спіткнувшись на його влучив носом в якийсь старий пеньок. Кров дзюрком полилась з носа, а він не вважаючи на те, підняв ся і знову пігнав ся за злодієм.

Погоня тим часом нагнала коні вкрадені злодієм, зостановилась коло них, не знаючи, чи далі бігти, чи ні? Вже скільки хвилин люди гомоніли коло коний, а Петро нічого того не чув: він все мовчки гнав ся за злодієм.

— А бісів сину! — крикнув злодій, обертаючись до Петра. — Чекай-же, хоч покалічу тебе, поки візьмуть мене в руки... — і він кинув ся до Петра, скрегочучи зубами.

Петро зо всієї сили відіпхнув його і сам перевів дух: тут тільки він почув гомін погоні коло коний і крикнув голосно:

— Сюди, бра, злодій!

Злодій розлютовав ся ще гірше і несподівано для Петра вдарив його зо всего розмаху ногою по животі. Пожовкло на хвилину в очах Петра і він повалив ся на землю. Злодій і насів на нього, схопивши його міцно руками за шию. Тут Петро опам'ятав ся, зібрав остатні сили, підняв ся на коліна і зструснув з себе, змореного біганиною, злодія. Ще раз вони счепили ся і їх вже розняли люди.

Все лице і руки Петра були замурзані в крові, кров ще йшла з носа і з прокусованої руки; він ледве дихав і приліг на землю.

Ледве дихав і злодій з скрученими назад руками, замазаними Петровою кровю.

— А, проклятий Архипе, так оце ніхто инчий, як ти три роки крав з села коні, — лютував Семен Безрукий, грозючи злодієви покаліченою змалку рукою.

Петро тут тільки запримітив, що злодій і справді був Архип, відставний москаль, таки з Гетьманець.

— Ой, щоб тебе лиха година побила, Архипе, як оце ти мене побив, — промовив стогнучи Петро.

— Нічого, Петре, ми йому і за твоє віддячимо, заллемо йому за шкуру такого сала, що ввік не прохолоне, — крикнув Семен Безрукий.

— Овва! — відказав злодій. — А я тобі, Семене, кажу, що коли ти тут найстарший, то повинен-би бути і найрозумніщий... А коли ти з глузду ще не зсунув ся, то вели мене розв'язати і пусти на всі чотири сторони, бо буде так ліпше і для тебе, і для всього села. А то віддячу!...

— Мовчи, клятий! — сціпивши зуби, закричав Семен Безрукий, — а то язика тобі вирву.

— Дурний ти, Семене, бадьорш ся, бо знаєш, що в мене руки скручені, а то я-б тобі заткнув пельку, — сердито сказав злодій.

— То ти ще й лаєш ся, — крикнув Семен і луснув злодія по щоці, аж луна пішла по полі.

Злодій з пересердя вдарив з усієї сили ногою в живіт Семена. Семен скрикнув, нагнув ся і схватив ся обидвома руками за живіт.

— Бий його! — крикнув один з хлопців і скільки їх кинулись до злодія і повалили його на землю.

— Стійте, хлопці, не бийте! — крикнув Петро, піднявшись на лікті, — будем лучше карати його всім селом.

— Не бийте, не бийте! — крикнув і Семен Безрукий.

— Чекайте-ж, прокляті, дам ся і я вам всім в знаки, — грозив ся злодій, — проїдусь я на червонім коні повздош і повшир всього села!...

— Добре, добре, — промовив Семен Безрукий і скомандував хлопцям вести злодія до коний на дорогу. — Вставай і ти, Петре, — повернув ся він ласкавим голосом до Петра.

— Ой, рад-би я встати, та не можу; нема сили... дайте міні воза, — просив Петро, неспідаючи навіть голови з землі.

— Хлопці, гайда хто-небудь за возом; там коло багаття, як на те, стоїть Пилипів віз, а злодія ведіть на дорогу, — командував Семен Безрукий.

— Не піду і я, — сказав злодій; — давайте і мні воза.

— Хлопці, два з боків, два підганяти, — командував все Семен Безрукий. — А Петрови підстелить хто-небудь старенького кожуха, а моїм вкрийте!

Семен скинув з себе кожуха і остав ся в одній сорочці.

Павло Колесниченко скинув свого кожуха і підстелив Петрови. Петро пересунув ся на постелений кожух, ліг і скоро заснув.

Більш ніж пів години мучились хлопці поки допхали злодія до коний. Тут постановили взяти злодія на віз і везти разом з Петром в село. Незабаром над'їхав і віз. Петро проспавши з годину поправив ся, сам вже виліз на віз і сів сторожем коло злодія. Коло воза їхали верхи чотири парубки.

XVI.

Рано на другий день прокинулись люди в Гетьманцях і, не знаючи нічого про нічну справу, хапались до своїх робіт; невсипучі господині в своїх хатах вже порались коло печей, готуючи обід, а діти та дівчата сливе не з кожних воріт виганяли скотину до пастуха на царину. Не всі в той день вигнали свою худобу до царини; більша половина, а в ній і Оріся з Гандзею, вернулись з половини дороги і поспішили до збірної хати: по всіх Гетьманцях, як в дзвони дзвонили — кричали про злодіїв-конокрадів. Коло збірної хати зібралось чимало народу; староста з заспаними і п'яними очима все щось командував, кричав, та лаяв ся.

— Глянь, Орісю, — голосно сказала Гандзя; — це дядько Архин попались на конокрадстві.

— Та й страшний-же він в дибах, — стиха промовила Оріся з жалем в голосі.

— Як-би ти побачила Петра, то не так-би пожалкувала, — з осьміхом промовив до неї один з парубків, що їхав верхи коло воза.

— А що Петро? — полохливо спитала Оріся і сама не знаючи чого, міцно схопила Гандзю за руку і спала з лиця.

— Не жахай ся так; не думай, що й Петро попав ся на злодійстві; він не з таких... Але тільки його тяжко звівечив оттой самий ваш дядько Архин. Тепер він вже не дядько, а злодюга!

— Як? де? — запитали в один голос Оріся і Гандзя.

В ту саму хвилину Петро вийшов з сінній збірної хати вже вмитий; тільки й тепер в нього ніс був розбитий і все лице в синяках, а очі його, то так ніби затягло. Оріся, як вздріла його, вся здригнулась, хотіла скрикнути, та тільки ще міцніше стиснула Гандзю за руку і зблідла як крейда, але вдержалась на ногах. Петро не знав, що між людьми мов не своя стоїть бліда бідна Оріся. Він став собі коло хозяїнів, котрі гаряче суперечились з старостою і навіть ганьбили його за то, що той не хотів набивати злодієви дибів і на руки, а стояв все на тім, щоб його відвезти до стану.

— Ні, ми його своїм судом будем судити, так як могилянська громада судила своїх ворогів конокрадів, — кричав сердито Омелько Нечепура.

— Так, так! — гомоніли навкруги люди.

Староста постеріг, що громада може на своїому поставити, велів набити злодієви дйби і на руки, а сам мерщій розпорядив ся післати верхівця в сахарний завод, де жив урядник.

Петро пробив ся між людьми і хотів іти до дому, бо чув, що недовго його ноги будуть держати на землі, але углеdivши бліду Орісю, він забув все і проштовхав ся до неї.

— Чого ти, Орісю, така бліда? — запитав він, забувши навіть привитати ся з нею і з другими дівчатами.

— Та я так, Петре, — ледве вимовила Оріся, — злякалась крови на Архинови...

— А на міні бачила? — спитав Петро.

— Ні, не бачила, — стиха промовила Оріся і знову затрусилась...

Петро запримітив це і собі здригнув ся.

— Підем звідсіля, — сказав він; — тут такий гвалт, що нічого не розбереш; я лучше дорогою розкажу про нічну справу.

Оріся ласкаво звела очима на Петра і пішла з ним в ногу, а за нею і Гандзя.

— А цікава і страшна справа була, — говорив Петро,

розмахуючи руками, ідучи поруч з дівчатами. — Але і я не такий... Таки постояв за все село!...

Петро радів і не чув вже навіть слабости в ногах. Раділа з ним і Оріся. Румянці помалу знову почали грати на її гарнім лиці. Петро очий не спускав з неї, та все розказував про свою боротьбу з злодієм. Так дійшли вони до церкви.

— Тут і розійдемо ся, — сказав Петро на прощання з дівчатами, — а ввечері, то знову побачимось; приходьте до збірної хати, я там буду; послухаєм там разом, як то громада буде судити злодія, — цікава це річ.

— Добре, і я відпрошу ся в матері, — промовила Оріся і весела пішла з Гандзею до дому.

— Оце я і мирови послужив, — міркував сам з собою Петро; — може тепер зверну на себе увагу і дядька Якова... Та ні, не такий він, — думав далі Петро; — йому треба багатого і значного. Та най-же той значний порівняєть ся зо мною, — голосно сказав Петро, став серед дороги, випрямив ся, ще й в боки взяв ся, але тут-же схаменув ся, оглянув ся навкруги і пішов далі своєю дорогою. Вже в воротах своєї оселі він знову голосно вимовив: — Та най собі що хотять роблять, а Оріся повинна бути моєю і буде!...

На порозі хати його зустріла мати, сплеснула руками і жахливим голосом спитала:

— Що це з тобою, сину? Де це тебе так понівечено?

— Та була, мамо, okazия в ночі: піймали злодія і я перший нахопив ся на нього; ну, і побороли ся трохи, та оце як бачите і дали ся один другому в знаки.

— Хрест сьвятий, пресьвята заступниця! Та тебе-б оце могли і вбити?!

— Ба ні! не на такого напали: вже на що Архип здоровий, та вчений на вихилися, а то, хто кому дав ся лучше в знаки, то це ще тра розібрати.

— Що це за Архип? Що воно і про що оце ти все говориш? — Я нічогоісенько не зрозумію, — запитала стара мати, не зводючи очий з сина.

— Та й справді, мамо, я забув сказати, що Архип-москаль попав ся в ночі коло коний. Ну, та й оце я й наскочив першим на нього.

— Хрест сьвятий! Так оце він тебе знівечив? О, бо-дай-же йому пуття не було, — сказала мати і руками роз-

вела. — Роздягай ся, Петре, мерщій, та лягай, а я тебе вкрию; може чим і напоїти треба, та я і побіжу до Софійки.

— Ні, мамо, не турбуйтеся дармо, я таки хочу лягти, а як що засну, та висплюсь добре, то все як рукою здійме: встану зовсім здоровий.

Довго вони ще в-двох розмовляли оттак, а далі Петро почув, що й справді його неначе сон бере. Він сам собі послав ся на лаві і скоро заснув як вбитий. А мати не витерпіла, побігла до Софійки, взяла на шостак якогось зїлля, завернула від Софійки до матушки, взяла в неї спуску з воску і зовсім зморена прийшла до дому. Петро спав ще. Щоб не будити сина, мати, порішила не варити обіду, поки не встане Петро, і не ївши нічого пішла з брудним шматтям до річки. Коло полудня вона скінчила свою роботу, прийшла до дому, а Петро ще спав. Вже аж над вечір, як вона рпнула дверима, Петро прочнув ся, миттю скочив з лави і став протирати очі.

— А що, Петре, лекше тобі? — запитала мати.

— Все мамо, як рукою зняло; тепер вже я готовий і на другого злодія йти.

— Борони тебе, Боже! Ти вдруге так сам не виривай ся, бо знаєш -- час на часі не стоїть; буває всяко...

— Е, мамо, та і я-бо не дурний! — знаю, що роблю, — з гордостю відказав Петро. — А конокрадів то готов і всіх виловити, хоч-би й життя стратити.

Мати тільки важко зітхнула і ні слова не сказала.

— На, сину, — перегодя трохи сказала мати, — помасти спуском лице, то все скоро зійде, це я в попаді взяла.

— Ні, мамо, спасибі і вам і попаді за ласку; а я то й так обійдусь; присохне на міні все. Адже-ж не буду лізти цілувати ся ні до кого.

Петро засьміяв ся, засьміялась і мати.

— Оттепер-би, мамо, я і попоїв-би чого небудь.

— Коли, сину, Бог дав, нічого готового нема; я не хотїла тебе розбудити, то і не поралась коло нечі, а тепер я швидко зготую разом і обід і вечеру.

— Добре, мамо, я тим часом шматок хліба зїм, та й піду на село, хочу розвідати, що там з тим злодієм пороблено?

XVII.

Петро з воріт, а Павло Колесниченко в ворота.

— Здоров, Петре!

— Здоров, Павле!

— А я оце до тебе, — тебе провідати.

— А я ва село, — про злодія розвідати.

— Дарма, Петре, його вже десь і поминай як звати!...

— А що, Павле, може втік?

— Не втік, а пішов по тій дорозі, з котрої вже повороту нема.

— Що ти, Павле, верзеш? Я нічого тут не второпаю, — сказав Петро і руками розвів.

— Довго, бра, тут прийшлося-би розказувати, та всего ї не перекажеш. Поки тут таке діло скоїлось, що хоч справді тільки руками розводь. На селі тепер всі сумні, лихо, ще й до того пані.

— Що, Павле, певно десь злодія замордували.

— Скоїлось, Петре, лихо, скоїлось.

— Ти там був і бачив все?

— Був, — лучше-б було не бути! Бачив, — лучше-б було не бачити, — сердито сказав Павло і сплюнув.

— Та ну-бо, Павле, не сердь ся, а лучше розкажи міні все, як воно було.

— Та я тепер не зумію і розказати тобі, бо і в мене голова кругом ходить; а хоч і не пив нічогісенько, але бити злодія — бив, та ще й люто... Тепер як згадаю ту оказию, то весь холону... Не приведи в-друге, бо страшно і тяжко...

— Та ну-бо, Павле, ну, розкажуй все по порядку, а то ти дуже мене вже мучиш, — сказав Петро і вхопив Павла за руки...

— Та що тут довго розказувати. Діло, брате, коротке. Ото як ти з Орисею і Гандзею, я бачив, вибрали ся на вулицю і мабуть не дійшли ще до церкви, як Хома Безрідний верхи прискакав з нічлігу і почав репетувати, що другий злодій таки вкрав в ту ніч його пару коний і просив громаду поратувати його і випитати в Архипа, — хто і куди повів його коні. Громада загула як бжолы в пасіці. Тут як на те і староста, знаєш, був. Ото староста перший так спокійно і залитав Архипа; а той з осьміхом і відказує: — Питай

в вітра! — Ей, Архипе, — знаєш так жалісно, але разом і грізно сказав Хома. — Скажи по волі, а то випитаєм; ти тепер в наших руках. Архип засьміяв ся, налаяв ся, ще й дурнем обізвав Хому. Не стерпів Хома і накинув ся на Архипа. Староста ледве розвів їх. Люди стояли і мовчали. Тут на хвилину чогось все затихло. Тоді Хома повернув ся до людей і почав ще раз їх просити, щоб вони йому допомогли в його тяжкій біді. Всі, знаєш, мовчали, — так якось сумно мовчали... — Нема тут добрих людей... Піду, найду і справедливих, — грізно крикнув Хома, та й потяг прямісенько до коршми. Я там тоді не був. Вже міні хлопці розказували, що як Хома ввійшов в коршму, то там було повнісенько людей і всі гуторили про Архипа. Ото Хома вже плачучи і повернув ся до людей з просьбою, щоб вони поратували його і випитали в Архипа, хто його коні вкрав. В коршмі на хвилину теж все замовкло, а тут наш старенький паламар і вихопив ся з словами: — Ти, Хома, вельми не плач, а лучше купи око, друге горілки, то люди твоє діло і розсудять миром і по правді. Той небудь такий і справді взяв око горілки, а після друге. Люди розпили і разом загуторили, що й справді треба поратувати Хому і випитати в Архипа про його коні. Всі вони гуртом і посунули з коршми до збірної хати. Навісному Архипови і тут треба було налаятись і погрозитись, що все село пустить вогнем. Раптом вся громада тут не загула, а закричала: — Питати, питати його вражого сина! Питати вогнем, приском!... І я вже тут був. Бачив на свої очі, як старосту відтрутили назад за те, що рятував за Архипа; чув, як батьки приказали хлопцям дістати або різок, або посторонків. Хлопці скоро справились, принесли скільканайцять різок і два крутих посторонки. Архип все думав, що то люди жартують і тільки лякають його, то сьміяв ся собі. А вийшло не те... Сердешного, як сьлідує, роздягли, положили і почали бити. Після кожної різки випитували в нього, хто вкрав коні в Хоми, а він все лаяв ся, грозив ся, а то і замовчав. Може-б далі і не били, бо дехто з людей вже і кричав, щоб забастувати, а тут як чорт підвів Архипа схопити зубами за руку Мафтея, Ковалишиного парубка. Той, знаєш, не своїм голосом заверещав і вдарив по голові Архипа, а цей з пересердя ще цупкіще стиснув зубами і прокусив тіло, аж кров пішла по рукаві сорочки таки Архипа. Тут люди роз-ярились і почали

кричати: — Бий його, бий, посторонками, ломакою, бий по голові!... І пішла потіха... Господи! Не приведи в-друге бачити!... Тяжко нівечили Архипа: все тіло побили на ньому. А далі Хома закричав: — Приску йому дайте! — Ні, цуркою його! — хтось крикнув. Пішла тут і цурка в діло. Хома сам крутив йому цуркою руки. Аж страшно стало. А Архип вже і не лаяв ся, тільки стогнав. Довго ще мордували нещасного Архипа, але так таки нічого не викрутили з нього.

— Ого, оце так-так без мене скоїлась історія, — перебив Петро і покачав головою. — А чим-же вся ця халепа завершилась і де тепер Архип?

— Та кажу-ж тобі, Петре, що на тій дорозі, з котрої повороту вже нема!

— А все таки, Павле, розкажи все до кінця, то я вже і не піду на село.

— Бо таки і нема чого, аж кажу тобі, ще там всі лихі.

— Виходить, Павле, що люди і даром турбовались, та ще чого доброго і під погане діло підвели себе.

— Ото і я кажу, що лучше було її не розпочинати такого діла. Воно і староста просив, щоб не бити Архипа і жиди теж просили і лякали людей, та все дармо... Староста то й до пона бігав, та не застав його дома, а попадая, кажуть, геть перелякалась і позамикалась в покоях. Та вже, що там коїлось на порядку, кажу, і не розкажеш. Страшне, страшне було діло... Такого мабуть в селі ніхто і не запам'ятає. Були-б зовсім таки замордували сердешного, як-би ненахонив ся в село урядник. Люди зразу якось схаменулись, як уздріли урядника і відступили від Архипа; а той, сердешний, вже і не лаяв ся і не кричав, тільки ледве-ледве стогнав. Повинно бути не виходить ся від хороби: на йому місця цілого не осталось, — так його знівечили...

— А що-ж урядник зробив? — перебив Петро Павла.

— А що-ж? Розкричав ся на людей, написав якийсь там протокол і хотів зіставити побитого Архипа в збірній хаті, поки доктора привезуть, але так як староста не хотів брати на себе злодія, бо бояв ся ще, щоб його зовсім не добили, то урядник і розпорядив ся взяти його на воза і повіз з собою до повітового города в лазарет. Там йому і кінець буде! А що з того всього вийде, то Господь його знає! Мабуть венське діло вийде?!... Дістанеть ся, кажуть, тепер і людям.

Вже як Архипа висадили на воза, то приїхав наш батюшка і дуже жалкував, що таке діло скоїлось без нього. Казав батюшка людям, що дуже погано може скінчити ся це діло і дуже-дуже жалкував людий. Старі люди кажуть, що тут тепер не обійдеть ся без „закуці“, а то кажуть, декому і Сибіром пахне, як що тільки вмре Архип. Дай йому, Господи, віку! — закінчив Павло і важко зітхнув.

— І справді погане діло скоїлось, — сказав сумно Петро. — І треба-ж було, щоб так все склалось? Це вже якась напасть на село. А треба буде якось викручуватись. Бог за людий, а не за злодіїв! Аж кажуть, що Бог не попустить, то свиня не зість. Але все таки я піду на село, може там ще нове що почую. Іди й ти зо мною, — запросив Петро Павла.

— Ні, не піду! Най йому хрін; тепер скільки днів не буду виходити на село; нехай трохи забудеть ся халепа.

— Ну, то я і сам піду, — сказав Петро і по-приятельськи розпрощав ся з Павлом.

XVIII.

Вдосвіта на другий день не встигли подекуди люди і за роботу взяти ся, як в село налетів становий пристав з своїм писарем і почав скликувати Гетьманців до збірної хати. Пісьля допросу, становий звелів писареві писати протокол. Сорочка два чоловіка хозяйнів з парубками записані в той протокол і всі вони показали, що били злодія Архипа, вже покійника, як передав становий, по своїй волі. Становий був сердитий, все лаяв ся, та лякав людий Сибіром і катами. Люди постерегли, що й справді прийдесть ся чималу кару понести за вчорашне мордовання.

Сумні, без шапок мовчки стояли старі хозяйни коло збірної хати, та все слухали, як становий лаяв ся. Незабаром писар зготовив протокол; становий підписав, звелів старості прибити на ньому його старостинську печать і наказав йому, щоб він нікуди з села не выпускав тих людий, що прописані були в протоколі. Людям стало ще сутужніше. На прощання становий погрозив всьому селу „закуцією“, сів на посесорську найтичанку і поїхав до Каца на обід, а за ним і писар його. Неодна боязлива душа в Гетьманцях в ту ніч щиро молилась Богови, щоб кара минула село. То була велика молитва. Так вміють молити ся тільки на селі при великій біді.

Через кілька днів після того приїхав в Гетьманці слідователь і теж зібрав людей на зборню. Цей вже не кричав, а тихо розпитував про все, що було написано в протоколі станового, а після і про всю бучу, як вона склалась. Слідователь все записував, що люди говорили; він навіть записав і те, що в коршмі старий паламар натякнув Хомі купити горілки людям, а той послухав ся і купив; записав і те, що Архип все глузував з людей і грозив ся підпалити село зо всіх кінців, і те, що він прокусив руку Ковалишиному парубкови і все, все, що люди говорили. Більш пів дня турбував ся слідователь з гетьманськими людьми. Він хоч і не лаяв ся, але навів страху на людей, бо все мовчав, та тільки писав, що люди говорили і ні разу ані засьміяв ся, ані скривив ся. По скінченню свого діла, він нічогоісенько не сказав людям, нікого ні разу не вилаяв і так поїхав.

Невеселі дні настали для гетьманських людей. Сумовали і хозяйни, і жінки і парубки і дівки: кожний за кого небудь бояв ся. А тут ще й погода змінилась; настали дощі: і не те, щоб добрий дощ йшов, а так мрачило з неба, а грязюка все більшала і більшала. Люди порались коло дому, а жінки з дівчатами, коло хатної роботи, — і всі сумовали. Не в одній хаті було сидить молода жінка, коло кужеля, веретено дзюрчить в руках, тонко прядеть ся нитка, а думка невесела, думка робітницї далеко витає, — а під кінець і зостановлюеть ся на тім, що її чоловіка вже вяжуть і забивають в колодки, щоб на Сибір везти. Тут веретено падає з рук, жінка схоплюеть ся з лави і втирає бідна сльози. Не одна й дівчина так плакала по коханому парубкови, що записав са в протокол станового і слідателя. Не ждали і не гадали такого лихоліття Гетьманці. Не забули ще й в Гетьманцях про станового і слідателя, як скоріще, ніж через неділю, як раз у вівторок, прийшла з волости бумага від мирового посередника, в котрій переказувалось старості зібрати на п'ятницю збір для вибору нового соцького і десятника. На збір мали приїхати волосний з писарем і сам мировий.

Тихо і сумно збирали ся гетьманські люди в п'ятницю на східку. Біля першої години дня громада зібралась, як призначено було, вповні, хоч як-би перекликати людей, то вийшло-б то, що на східці не доставало більш одної третьої часті хозяйнів. Як звичайно воно буває, громада тут розбилась на кіль-

ка купок. В одній, самій більшій, говорили все про злодіїв, пригадуючи нещасного Архипа.

— Та було-б йому лучше не вертатись з Московщини до дому, — сказав з серцем один з хозяїнів.

— Ні, лучше-б було йому і не родитись на сьвіт божий, як мав так мир підвести і поганою смертю померти, — додав другий.

— Та годі вже-бо про того Архипа! Мерлих злом не поминають, — завершив Яків Муляр. Тут всі схаменулись і замовчали, а сам Яків пішов до другої купи людей послушати, про що там люди балакають.

В другій купі теж велась річ про злодіїв. Тут пригадували як, де й скільки в одно літо вкрадено в Гетьманцях коний. Більш всього дивувались тут, як в одну ніч, ще за літа не більше, як за час перед досьвітом, злодії вспіли розібрати подвійну стіну попової стайні і викрасти пару здорових та гарних гнідих кобил. Пригадували і про те, як назад тому кілька неділь, таки з першого осіннього нічліга в Охріма Кравчука вкрадено було все його богацтво: четверо коний.

— Звісне діло, що тут вже не обійшло ся без Архипа, та ще й якого небудь жидка, — сказав Семен Безрукий.

— І я даю голову на відріз, що той, хто вкрав мої конята, — сказав Хома Безрідний, — має бути жид, бо вмів викрутитись і втекти з кіньми, а дурний москаль попав ся.

— Тьфу! і тут гуторять про того Архипа, — сказав сердито Яків Муляр і пішов до третьої купи людей.

Там Михайло Капуста голосив про те, як сільський староста поміг Шльомці взяти в його зятя останню корову з двора.

— Ще позаторік якоеь, — розказував старий Михайло Капуста, — мій Онисько, як вмерла йому жінка, таки моя рідна Уляна, так ото тоді сам на ту оказию і позичив в Шльомки п'ятьнацять карбованців і дав ото йому квіток, та ще обовязок до того, що повинен був платити що тиждня одного проценту по чотири гроший з кожного карбованця. Думав-то сердешний Онисько продати на літо пару бичків і розквітовати ся з жидом, та на лихо і пожалкував хороших бичків, а вони йому того року і погинули, як була пошесть на худобу. Оттак завжди буває з бідними людьми. Лукавий жид зразу ніби-то дуже і не налягав на Ониська; він тільки рахував на ньому свої жидівські проценти. За рік нарахував одного проценту

п'ятьнацять карбованців, ще й чотири злотих. Та й не бісова оце лихва! І нічого не поробили... Чотири злотих, ото кажу, жид в його взяв, а на нових п'ятьнацять карбованців взяв і новий квіт з тим бісовим обов'язком. Оттак павук засновує нещасну муху! Пройшов, дивись, ще рік, а жид проценту одного вже нарахував трийцять один карбованець і до того сороківець. Оттут-то Шльомка і наліг на бідолашного Ониська. Той не знав що робити, вдарився до мене, а я йому що? Нічого, та й все. А Шльома не мовчить, кожнісенький день шарпав бідолашного зо всіх боків. А ще, дивись, вже найшов йому і службу в сахарні за сімдесят карбованців в рік. Хотів жидюга туди і законтрактувати його, а на мене зіставити п'ятеро дітей, а найстаршій внучці всього тринацятий пішов. Мусів Онисько законтрактуватись, а я з старою моєю вже лагодилась на старости заходитись коло малих внуків. Аж тут на! Нахопилась халена і Онисько попав в той протокол Архипів і тепер з села не можна йому вийти: не можна виходити і на сахарню йти. Оттут жид і накинувся вже зв'ірюкою на Ониська, а той все мовчить... Як-би на мене, то присяй-Богу не мовчав-би, а дався-би жидови в знаки. Так бо ні, Онисько не такий. А це вчора Шльома з старостою і ввели з двора його останню коровицю, та ще й оцінювали — корову в двацять карбованців; а як по правді, то ціна тій корові з телям на якім хоч ярмарку сорок карбованців, та ще й з лишкою.

— А що-ж ви, дядьку, мовчали і дали вивести без суду корову, — запитав один парубок старого Михайла.

— А то, сиңу, що не в мене на дворі було, а то-б... — так і не докінчив старий Михайло; бо здалеку ще почувся дзвінок і люди раптом заворушились.

— Мировий, мировий посередник! — загула в один голос громада.

XIX.

Дзвінок все ближче, та ближче наближався і все чутище розлягався. Через хвилинку на майдані коло церкви з'явилась пара худих коняток; на передку малої брички сиділо мале хлопчеченя. Швидко бричина вкотила на подвір'я школи і тут всі розгляділи на бричині старшину і волосного писаря, що сидів поруч з старшиною.

Громада притихла і дехто з людей, що стояли в передних рядах, поздіймали шапки. Писар легко і швидко скочив з бричини. Росту він був немалого, навіть високого; з себе був непоказний; жовте, зморщене лице його, здається, не могло-б нікого пригорнути до себе; чорне, густе волосся на голові його, якомсь зовсім не тулилось до його жовтого, низького, ще й зморщеного лоба; великі чорні вуси його геть прикривали губи, так що навіть, коли він сьміявся, то не видно було його почорнілих зубів: та він рідко коли й сьміявся, а все тільки осьміхався. Чоловік з нього був моторний і з характером. Всюди, де можна було, він міг і вмів верховодити над усіми. При ньому вже третій старшина міняється, а він все держить ся свого місця. Іде в людях чутка, що він вже купує собі землю і хоче кинути писарство, щоб взятись за хазяйство, але сьому мало хто вірить. Від добра не тікають. Теперішнього старшину Терентія Зозуленка він зовсім прибрав до своїх лапок. Звали писаря Антоном Антоновичем Заграбінським, а люди по просту прозвали його „Загребайлом“.

Старшина всім ріжнив ся від писаря. Росту він був невеличкого, за то товстенький, а голова з переду була зовсім лиса. Чималий ніс, товсті губи і надто великі вуха дуже не красили його. За то в сірих великих очах його світилось щось ласкаве і прихильне. Чоловік він був з добрим серцем. Важкий в тілі, Терентій Зозуленко, на силу зліз з бричини. Оправивши на собі одежину, він став звольна підіймати поли своєї свитиши з доброго свійського сукна, і всунувши праву руку в кишеню, витяг свого знака на міднім ланцюжку і наложив на себе.

Коли старшина з писарем проходили коло людей, то люди низенько уклонювались їм. Писар згорда йшов, ні на кого не гляючи, а старшина ласкаво відклонював ся на обидва боки.

Схід на цей раз зібрав ся не коло збірної хати, а в школу, бо і хата в школі була просторна і подвіря коло школи було чимале. Кімната сіяьської школи, куди ввійшов старшина з писарем, мало чим ріжнилась від простої мужицької хати, хіба тільки тим, що була просторніща і замість печі в ній стояла грубка. Вікна, як звичайно, в ній були низькі і нерівні; вся стіна на північ була мокра, а ще до того всього в правім кутку обвалилась глина на стелі. Все це можна зобачити і в звичайній хаті бідного чоловіка. Стояли ще тут три дов-

гих ослони, а в кутку під обідраною стелию стояв нікчемний столик і таке-ж кріселко. Колись-то зараз-же після того, як скасована була панщина, кімната лучше виглядувала, але то було колись. Минувшої зими в школі не було пуття. Школярі ходили в школу тільки всього пять день. Їх і вчив і друкував дяків брат, що підрядив ся був на всю зиму вчити школярів за двацять і пять карбованців; і вчив-би був, але як на то теж один його родич найшов йому місце лакея в одного значного одеського богача і гетьманський вчитель з великою радістю полетів в Одесу. Так гетьманська школа і зістала ся на всю зиму без вчителя.

В отсій школі з нікчемним вчительським столиком на кріселку розсїв ся писар, а старшина мусїв коло нього стояти. Писар привичний до свого діла, став спокійно розкладати бумаги на столику.

— А мирового посередника не буде? — запигав писаря Омелько Нечепура.

Писар звольна обвів сірими очима всіх людей, що стояли в хаті, і відповів Омелькови :

— Скоро буде; він зістав ся в сахарні снідати в директора; та не в сїм діло, а от лучше послухаєм, що вам предписує мировий.

Писар голосно і скоро почав читати, а хозяйїни, що стояли в школі, опершись на свої цїпки, тільки поводили очима, то на писаря, то на старшину, ждучи, поки писар скінчить читання і почне говорити до них по простому, щоб його можна було зрозуміти. Незабаром писар скінчив читання, опер ся на столик і поміркувавши трохи, почав стиха :

— От в чім річ, люди добрі. Ви знаєте, що соцький і десятник записані в протоколі і тепер вже по виборі служити не можуть, то оце мировий і предписує вам вибрати на соцького самого шановного господаря і на десятника теж...

— Оттакої! — сказав хтось з громади і замовк.

— Оце вже по новому буде! — сказав голосно і спокійно Омелько Нечепура.

— Гм, — гмкнув писар, — може, — повернув ся він до Омелька, — ви маєте охоту бути соцьким, послужити значить громаді...

На губах писаря грав осьміх.

— Що?! що таке? — питав ніби сам себе Омелько. —

Гай, гай, та ще сього не доставало, щоб я перейшов на соцького... — сказав сумно Нечепура, а далі миттю грізно заговорив: — Ні, сього вже не діджати нікому, бо я... я, славити Бога, чесний господар і громада мене знає за такого!...

— Та мировий так і предписує, щоб на соцького вибрати самого чесного хозіяна, ддятого, щоб він міг чесно послужити громадї, — відізвав ся писар і знову їдовито осьміхнув ся.

— Ет, пане писарю, на щоб-то я дармо і базїкав, — відказав вже сердито Омелько; — хїба ми не знаємо, як дивлять ся на соцького і мировий і становий, та й ви, пане писарю. Я більш свого остатнього наймита шаную, нїж ви всі разом соцького. А ще хочете, щоб на соцького вибрати самого шаповного господаря. Даремна річ, пане писарю, даремна! Воно, правда, так і говорить ся: „на село людий дурити“, але бачте ви не на дурнів тут напали...

— Що? Що це значить? Це, це бунт! — кричав писар на всю школу. — Прикажіть йому, щоб він зараз вибрав ся звідсіля, — накинув ся далі писар на старшину, показуючи рукою на Омелька.

Старшина стрївожив ся, замісив ногами на місци і через силу зміг ся тільки сказати: — Тихше! — а пісьля ще неспокійніще почав місити ногами і поводити добрими очима по людях.

Омелько Нечепура з пересердя і сказав писареві:

— Схаменїть ся-но трохи і ви, пане писарю.

— Що, що таке?! Геть звідсіля бунтар, — закричав писар і ногами затупав.

Омелько і з місця не рушив ся. А тут і громада загомонїла.

— Як писар сьміє так глузовати над нашим господаром?! — грізно питав один.

— Він-бо дуже загнав ся, — кричав другий.

— Та ми ще найдемо і на нього справу в мирового, а нї, то найдемо дорогу і до самого губернатора, — голосно кричало скілька голосів.

Гомін-гомонам стояв в школї.

Писар злякав ся. Він не ждав, щоб громада так одностайно могла стати за свого господаря. А тут ще з часу на час мав приїхати мировий посередник.

— Оце ще прийдець ся попрощати ся з писарством, — подумав писар і зуби сціпив.

— Панове громадо, панове громадо, — солоденьким голосом заговорив писар.

Громада і слухати його не хотіла. Гомін перейшов з школи на подвіря; там вже підняв ся галас; жінки наддали тому галасу сили.

— Погане діло, — подумав писар, і повернув ся до старшини, котрий стояв ні в сих, ні в тих, і місив ногами, а тут осьмілив ся сказати: — Панове громадо, прошу замовчати!

Але і його слова ніхто не вважив.

— Панове громадо, тес!... — спокійно та голосно крикнув сам Омелько, піднявши руку вгору.

Передні ряди зараз-же притихли, за ними другі, а там помаленьку і вся громада вгамувалась.

— Ну, — повернув ся спокійно і разом поважно Омелько до писаря, — кінчайте, чи то, по правді, починайте діло.

Неначе окропом, тими словами обдав Омелько писаря. Злі очі його, так видавалось, і хотіли вискочити і ззісти Омелька.

— Я, я, панове громадо, — почав неспокійним голосом писар, — повинен ще раз наказати вам, щоб ви сьогодні, як предписує мировий, вибрали собі соцького і десятника, та непременно з самих поважних і шановних хозяїнів.

Ніхто не дав йому одвіту. Чути було тільки, що дехто з людей осьміхнув ся. Писар помаленьку заспокоїв ся, сів на кріселко і опер ся ліктями на столик.

Громада зовсім притихла.

— А може ви, — бадьорив ся вже знову писар, — маєте охоту послужити соцьким громаді, — повернув ся він до Андрия Довбанюка, з котрим допреж сього жив по приятельськи...

— Ні, спасибі, за таку честь, — відказав сердито Довбанюк. — Громаді обіцяв ся і обіцяюсь служити, ну, а соцьким бути, вибачайте, ні за які гроші не буду. Та скажіть таки, на милість божу, ви самі, пане писарю, кому з шановних господарів прийде охота бути соцьким! Що в нас таке соцький? Тьфу, та й більше нічого! Мировий ні за що ні про що має право скільки влізе надавати йому стусанів, вигнати з хати, та й ще арештувати на скільки закаже днів, як було недавно це з нашим таки Ситником. Адже знаєте, що про цей випадок батющин брат писав в газетах. Та й становий має право копати його ногами перед всею громадою, — як було

знову недавно таки весною, коли дорогу виправляли для архірея, і теж з тим самим Ситником. На що урядник, і той чубив Ситника при людях... А за віщо? Господь його зна!...

— Правда, правда, — підтакнули люди з громади. Писар мовчав; мовчав і старшина.

— Нехай буде соцьким Микола Варенуха, — сказав Довбанюк.

— Нехай, нехай, — підтакнула знову громада.

Писар стрвожився і скочив на ноги.

— Не можна! — відрізав він голосно і навіть грізно. — Мировий міні і старшині наказував, щоб не вибирати на соцького такого, як Варенуха; адже-ж він був засуджений мировим суддею на два місяці в арештанську. Не можна його!

— Бог зна, що ви, писарю, говорите, — обізвався знову Довбанюк. Хіба ви не знаєте, за що він був осуджений? За те, що пхнув підсліпуватого Арона, а той сліпий впав на острій пеня, та й зломив ледаче жидівське ребро; але хто кого з них скривдив, то це ви теж добре знаєте. Нещасний Микола позбувся через нікчемного Арона всего хозяйства.

— Не можна, кажу вам ще раз, — крикнув вже писар.

XX.

В ту саму хвилину на дворі щось громада раптом притихла і в сїнях хтось гукнув:

— Мировий!

Писар скочив з-за столика і прожогом побіг до дверей, а за ним звольна і старшина. Люди розступились і в школу ввійшов в кожусі невеликого зросту і худий з себе, на вид ще молодий мировий посередник Микола Михайлович Біляшевич, з поповичів кїївської губернії.

— Здравствуйте! — поздоровкався посередник писклявим голосом. — Що, у вас тут все гаразд? — спитався він далі у старшини.

Старшина замявся і по своєму замісив ногами.

— Ні, — дав за старшину одвіт писар, — люди щось бунтують.

— Хто? Як? Де?! — кричав писклявим голосом посередник, обводючи людей, що стояли в школі, грізними чорними очима.

Люди мовчали.

— Так от, наприклад, — докладавав зі злістю в голосі писар, — вибирають на соцького чоловіка „ненадежного“, котрий вже був під судом і сидів в арештанській.

— Нельзя! Хто сьміє?! — крикнув посередник і ногою тупнув.

— Та ми, ваше благородіє, ніби-то так тільки сказали на Варенуху, бо знаєм його за доброго чоловіка, а що він попав ся в арештанську, то через жида: жида на все підведуть, — спокійно відказав посередникови Андрій Довбанюк.

— Нельзя, несьмійте такого вибирати! — крикнув на всіх посередник; — ви привикли тут свавольничати, але я зроблю кінець вашому свавольничанню. Приказую вам другого вибрати на соцького!

— А як другого, то й другого, — що-ж таке? Виберем, коли ваше благородіє прикажете, — голосно за всю громаду відповів вже Омелько Нечепура.

Посередник вгамував ся і зразу подобрів від тих слів Нечепури.

— Але вже, ваше високе благородіє, коли на то пішло, то дозвольте, — просив далі Нечепура посередника, — вибрати і нового старосту.

— Як? За чим? На що нового? — грізно питав посередник.

— Бо, коли правду говорити, то наш староста не те... непригодний староста для села, — сьміливо сказав Омелько Нечепура.

— А чим-же він непригодний староста? — перепитав посередник. — Може тим, що не потурає вашому свавольничанню...

— Ба ні, він так нехороший! — додав хтось з громади.

— Ба ні, нехороший!... — перекривив ся писклявим голосом посередник, — а чим нехороший, то не скажете. Не сьмійте міні і заїкати ся про старосту, — крикнув далі посередник, ще й ногою тупнув.

— Нехороший, нехороший з нього староста! — на крик посередника раптом загуло скільканийцять голосів з громади.

— Цить! — крикнув сердито посередник. — Хто сьміє сказати, чим він нехороший? — повернув ся до Омелька Нечепури.

— Та всім, — спокійно відповів Омелько; — з нього і чоловік нехороший, хазяїн ледачий і староста непутячий.

— А чим, скажи?! — ще грізніше викрикнув посередник, наступаючи на Омелька Нечепуру.

— Поганий, зовсім поганий! — знову загули люди в школі.

— Поганий, зовсім поганий! — перекиривлював ся з людей посередник, — а чим поганий, то ні один не вміє сказати.

— Ба ні, я вмію! — вихватив ся Петро Стиртюк і пропхав ся перед самого посередника.

Посередник грізно окинув його оком і тільки сказав йому:

— Ну!

— Староста Трохим, — почав голосно Петро не зводячи очей з посередника, — перш всього тим нехороший, що він прихильник жидівський: в кожнім ділі з жидом, — а в нас, як на те жидів, спідручників посесора, і не перелічити, — він завжди верне на сторону жида, хоч жид і неправий був. От хоч-би й сьогодні, розказували дядько Михайло, що вчора староста поміг Шльомі, нашому арендарови, без всякого суду взяти з двора остатню коровицю в Ониська.

— Це правда? — спитав посередник, повернувшись до людей.

— Правда, правда! — загули люди. — Таки вчора серед білого дня вивів своїми руками коровицю, та трохи не бив Ониська...

Старшина торкнув за руку старосту Трохима, а той тільки очима лупав...

— Та це ще нічого, — знову заговорив Петро, — а от назад тому не більш так двох тижнів, то староста не то що побив, а вкінєць знівечив Семенового парубка, Степана, за те, що той назвав таки того самого Шльомку Іудою, бо він, жид, ошукав його; дав три половинчики горілки, а правив плату за чотири. Це діло було таки в коршмі і при людях, а парубок, то ще й досі слабій.

— Правда? — спитав посередник і вже грізно повів очима на старосту, що стояв як на голках коло старшини.

— Правда, правда! — загула громада.

— То мій син; він ще й досі не може взяти ся до роботи, — пожалів ся Семен Карий.

— Та про його і не перекажеш всього, — говорив далі

своє Петро. — Одним словом, як-би він був добрий староста, то може-б і тої біди з Архипом не прилучилось-би, а то староста своїм упорством все наробив. Та й люди не поважають його, як жидівського прихильника і чоловіка несправедливого.

— Доволі! — крикнув посередник Петрови. — Староста, ступай сюди!

Староста вийшов і став перед посередником.

— Ти чув, що про тебе говорили? — сердито запитав його посередник.

— Я тут, присяй Богу, ваше високоблагородіє, нічого-сїнько не винен. То на мене люди спересердя показують, а дещо то й брешуть, — тихо і несміливо оправдував ся староста.

— Ні, ні, правда, правда! — раптом загули сливе не всі люди. — Він ще й до того і п'яниця, — гукнув хтось з громади.

— Вибрати нового старосту! — приказав посередник. — Вийдіть, — командував він далі, — всі з школи і там на дворі громадою виберіть собі старосту.

Люди помаленьку вийшли з школи і почали спершу гурторити про Трохима і Петра.

— От Петро, так-так що знатний парубок, недаром грамотний, — промовив Довбанюк.

— Та, мабуть ще й дрюкований, — додав Омелько Нечепура.

— Таки зумів вивести на чисту воду жидівського прихильника, — додав знову Довбанюк. — От з Петра, то будуть люди, — сказав він голосно, нарочне так, щоб міг почувти і Яків Муляр.

— О, з нього таки будуть люди, — піддержав Довбанюка старий господар Максим Савчук, що стояв коло самого Якова Муляра.

Яків все слухав, та сердив ся, а совість щось друге йому говорила...

Через хвилину вийшов з школи посередник і запитав людей, чи всі вони хотять вибрати собі нового старосту.

— Волимо! волимо! — в один голос кричала вся громада.

— Ну, то і вибирайте зараз, кого хочете, та тільки з чесних хозяїнів.

Громада на хвилину притихла; всі збирались з думами. Серед тої тиші Петро Стиртюк голосно викрикнув:

— Волимо Якова Муляра!

— Волимо, волимо Якова, Якова!... — раптом підхватила вся громада.

— Муляра Якова! — все викрикували люди.

— Яків Муляр тут? Вийди сюди! — визвав посередник.

Яків Муляр вийшов поважно і став перед посередником.

— А ти хочеш послужити громаді? — запитав його посередник.

— Та голос народа, кажуть, голос божий, — спокійно одвітив Муляр.

— Так бути тобі старостою, — порішив посередник і звелів писареві написати протокол.

Соцького і десятника недовго вибирали. На соцького вибрали Андрія Ганчаря, сусіду Муляра, а на десятника — Пилипа Сторчака, жонатого сина Остапа Попелюха, щó при батькові і жив.

Після того скоро посередник і розпрощався з людьми. На прощання він навіть пожалкував Гетьманців, що вони попались в біду з тим Архимом і сказав їм, сідаючи вже в бричку:

— Надійтеся, люди, на Бога і на правду, але все таки знайте, що правда завжди карає людей, як вони ідуть проти закону.

Не всякий зрозумів слова посередника, а хто зрозумів, то не полекшало йому від них.

XXI.

На другий день після сходу, в суботу в вечері по скінченню сабашу, Гершко Цаль, старший прикащик посесорський, пішов до посесора за наказами. Кац сидів в своїй конторі перед столиком за рахунками в однім жілеті без сюртука і в ярмолці на голові. Він боком повернув ся до Гершка, коли той ввійшов і запитав його по своєму:

— Ну, що нового?

— Та ще нічого; побачимо, як-то себе покаже Яків Муляр, — одвітив Гершко.

Довго вони говорили про свої хозяйські речі. Порішили з неділі молотити на машині овес, а під кінець перевели річ на цілину.

— Ну, а що, як тепер міркують мужики про цілину? — запитав Кац.

— Та мужикам тепер було не до того; вони все товклися і ще й довго товкти муться з своєю бідюю — Архимом, — одвітив Гершко.

— А я думаю, що вони тепер мусять бути покладніщі і піддадуться на мої умови.

— І я так думав, і було-б так, як-би не скинули Трохима і не вибрали на старосту Якова.

— Це все глупство: Якова теж можна перетягти на нашу сторону. Пообіцяй йому від мене моргу цілини, то він і душу свою продасть.

— Ні, не такий Яків! Я його знаю добре, — сказав Гершко і головою похитав; — він упертий чоловік, а це по їхньому, по мужицьки, — чесний...

— То скрутити його, — сердито сказав Кац. — Пятьдесять карбованців пообіцяй писареві... Ось що!...

Кац встав з кріселка і почав ходити по хаті...

— А я вже придумав, що треба зробити, щоб позбутися Якова, — тихо сказав Гершко, боячись, щоб і стіни його не почувли.

— А що? — тихо теж спитав Кац.

— Та тепер ще не могу сказати; треба ще дещо обміркувати, щоб вийшло все гаразд.

— Ну, добре, Гершку; я на тебе надіюся... Як що не треба буде дати писареві пятьдесять карбованців, то половину тобі дам.

— Добре! — весело сказав Гершко і руки вже потер...

Скільки раз зупинявся Гершко по дорозі, як ішов від Каца до дому, міркуючи все про погане діло, а нарешті перед самою своєю квартирою махнув рукою і промовив:

— Що буде, то буде, а зроблю по своєму...

В середу на другу неділю з вечера повіяв холодний, північний, вітер, а вранці і грязюка почала замерзати. Груда була страшна, так, що трудно було і возом їхати, але люди раді були, що минулась слякоть і взялись до роботи. Дехто з людей потяг таки зраня до коршми; тут Шльомка всім розказував новину, що в ночі вкрадено з току Каца чимало мішків пшениці, і що вже Гершко поїхав в волость і за урядником, щоб струсити село.

Кац дав знати про покражу і сільському старості.

— От тобі й на, — промовив зі злістю Яків, коли почув про таке діло. — Самі жиди крадуть і перепродують, а на людей, чого доброго, і звернуть. От тобі і робота.

Яків одяг ся і пішов собі на село, щоб порадитись з людьми. Коло коршми вже стояла бричка урядника, а сам урядник був у посесора, куди скоро покликали і старосту з соцьким.

В посесора урядник і порішив струсити по порядку всіх людей в селі. Староста не сьмів йому перечити. Почали трусити людей з кінця села від посесорського току і нігде нічого ненаходили. Дійшла черга і до старостової оселі.

— А що, трусити старосту? — питав Гершко. — Може не треба?...

— Ні, коли вже всіх трусять, то нехай і мене не минають, — промовив твердо Яків і сам першим ввійшов на подвіря. За ними ввійшли: урядник, соцький, десятник, три понятих чоловіка і Гершко.

— Тут трусїть самі, — сказав Яків, — ключі від комори, клуні і льоху — зараз вам винесе моя стара. — Василью, ке-лишень, винеси ключі, нехай і нас обшаряють, — повернув ся він до сина, що вийшов на говір з хати.

Гуртом всі огляділи комору, льох, горище на хаті, стайню, кошару овечу, шопу на оборі, а після пішли на тік. В клуні обшарили обидва засторонки, обійшли кругом стіжки і хотіли вже вертатись назад, аж Гершко показав на невеличку ожеред соломи нової і спитав:

— А то що в вас за солома?

— Життя, — спокійно відповів Яків; -- пошарте ще й там.

Пішли всі до ожереду і один край зразу кинув ся всім в вічи тим, що там солома була розворушена.

Соцький сьміло розгорнув руками солому і відскочив, як вжалений. В соломі лежали мішки.

— От тобі й на! — сказав соцький і руками розвів.

Яків кинув ся до соломи і узрівши мішки, став як вкопаний.

— А це що?! — спитав він не-то себе, не-то людей.

— Господи Сине Божий, а це де вони тут узялись?! — скрикнув Василь і взяв ся обидвома руками за голову.

— А чиї мішки? — залитав урядник.

— Наші мішки, — відповів Гершко.

— Оттакої! — сказав один з понятих і сплюнув.

— Ну, добре, що хоч пшениця найшлась, — сказав Гершко, вириваючи з соломи мішки.

— Пшениця, як пшениця, але чого вона тут? — знову не повертаючись ні до кого, запитав Яків Муляр.

— Отсього і я вже не знаю — відказав Гершко; — може ваш Василь знає.

— Побий тебе сила божа!... Я так знаю, як і ти, — сердито відказав Василь. — Я сю ніч з кіньми і людьми всю ніч був в полі, це всі люди, що почували зі мною, можуть засьвідчити.

— Так, правда його, — сказав Яків і знову руками розвів.

— Як так, то й так, — сказав Гершко, — добре, що хоч пшениця найшлась.

— Ні, — сумно промовив Яків, — не в тім сила...

— Еге-ж бо, не в тім сила, що кобила сива, а в тім, як везе, — додав соцький.

— Тут непременно треба довідатись, як вона сюди попала. Оце на старість хтось паробив міні сорому, — сказав Яків і сердито сплюнув.

XXII.

Вість, що в старости струсили пшеницю, скоро рознеслась по всьому селу. Та вість дуже вразила всіх. Люди загугли в селі, як бжолі в пасіці. Скоро та вість дійшла і до Петра Стиртюка; його, здається, вона більш всього вразила.

— Тут щось та не так, — сказав він голосно і поспішив до оселі Мулярів, щоб там від людей все розвідати.

На дворі і на току Муляра стояло вже чимало народу і всі стиха і сумно розмовляли проміж себе. Петро осмілився ввійти на подвір'я, куди запросив його Василь, а після і на тік.

— Ну, що тут довго балакати, — говорив Гершко; — напишіть протокол, що пшениця найшлась, та й розійдемось...

— Та напишіть, прошу вас, — просив Яків, — і те, що то хтось її підкинув.

— Як довідаємось, хто підкинув, то тоді і припишем, — строго сказав Гершко.

— Та тут і не трудно довідатись, — промовив нежданно для всіх Петро Стиртюк. — Ось погляньте, люди добрі,

від ожереду ведуть сліди до перелазу в садок. Та ще й то диво, що як придивити ся, то це сліди, добре, що вони замерзли, та й кажу такі сліди чобіт добрих, шевських, з тонкими корками... А от, — показав далі рукою Петро, — другий слід гуміляскових кальшів, та ще й нових. Мусить бути, так міні воно здаєть ся, що ці сліди zostавлені тими, хто шеницю сюди приніс...

Гершка як обухом по голові ударив Петро своїми догадками. А коли Петро глянув на нього, а після на його кальші, то він весь здригнув ся, що добре запримітив Петро і ще більше сміливости набрав ся.

— А й справді, що тут єсть якісь цікаві сліди, — сказав соцький, доторкуючись кінцем свого цінка до одного сліда.

— Підем по слідах, то і все розвідаєм, — сказав Петро.

— По слідах, по слідах! — загомоніло разом кілька голосів.

— Молодець-же ти, Петре, — радісно промовив Василь і пішов рядом з Петром по слідах.

Яків Муляр зразу повеселішав і все говорив:

— Ось воно що, ось воно як!

Йшов за людьми по слідах і Гершко, та все мовчав і дико навкруги озирав ся. Сліди довели до перелазу з току в садок, після через весь садок до другого перелазу, що вів до ставків. Попереду всіх ішов Петро з Василем, а за ними урядник.

Дійшовши до перелазу, Петро голосно сказав:

— А ось за перелазом і слід воза, а скоріще брички.

Всі свідки перелізли через перелаз і почали оглядувати колесні сліди.

— Ось слід мішка, — говорив соцький, — що повинно був внав з воза.

— Еге, так, так, — підтакнуло скільки голосів.

— Це неважно, — промовив Петро, — а от це вартна річ, що тут був не віз, а візок, — от примірно такий, як у Гершка. Придивіть ся, люди, і колеса ковані були, — говорив далі Петро.

— Тепер і міні все ясно, — грізно сказав Яків Муляр. — Тепер правда сама виплине на верх, — сказав він і прямо глянув в вічі Гершкови.

Гершко потупив ся і став ніби і собі розглядувати сліди.

— І ще добрий ознак, — заговорив знову Петро, — дивіть ся люди, тут в візок була запряжена не пара коний, а одна коняка, до того ще й підкована, от як Гершків сивий кінь: і кінь був невеличкий і підкова невеличка.

— Ось воно, справді, що! Ну, Гершку, не-то весело, не-то сердито заговорив Яків Муляр; — тепер чи не витлумачиш ти часами нам, чого-то оце твій кінь і візок тут, отаки-тут находились.

— Брехня, зовсім брехня, — бо мого коня і візка тут не було, — відрізав Гершко. — А Петра, то я ще й в тюрму задам, нехай не зводить на мене брехні, — сказав він вже сердито, аж слина показалаь з рота.

— Чекай, Гершку, не лякай так завчасу, — промовив з осьміхом Петро, — бо я, справді, ще й нічого на тебе поки не зводив, а ти, коли невинуватий, то сам звели привезти сюди твого візка і коняку; ми оттут при людях та й приміряємо їх до сліду, і як що сліди не пристануть, то й кінець ділови.

— Не треба міні сього; я з тобою не хочу і заходитись, — вже боязно відказав Гершко; — примірай собі, як хочеш, свого візка.

— Ні вже, голубе, тепер не викрутиш ся; давай нам сюди, Гершку, свого воза і коняку, — твердо і грізно сказав Яків Муляр.

— Овва! Не кричить так на мене, бо я не підвласний ваш, — відказав Гершко старості, а сам весь струсив ся.

— Як не хочеш сам дати, то ми і силою візьмем, — сьміливо сказав Петро.

— Ой, Петре, високо ти літаєш; дивись, щоб часами не впасти низько, — перестеріг Гершко Петра.

— Впаду звисока, але на жидівську голову, — відказав згорда Петро.

— Оттак козак, оттак хлопець, — сказав Василь і зо всього розмаху перебив Петрови руку.

Урядник стояв ні в сих, ні в тих. Гершко крутив ся, як пес в сливах. Люди весело проміж себе гупорили.

— Та що тут довго говорити, — голосно загорив Яків Муляр; — тра вже веріти це погане діло. А ну, хлопці, хто жвавійший, приведіть сюди коняку і візка Гершкового.

Чотири парубки раптом кинулись виповнити приказ старости.

— Без мене там ніхто не сьміє брати з стайні коня, — крикнув Гершко в догін хлопцям.

— Засьміють ся та й візьмуть, — знову з осьміхом сказав Петро.

— Люди добрі, я сьвідчу ся вами, що парубок Петро зводить на мене тяжку брехню; прошу вас і перед мировим показувати все як було, — сказав Гершко, щоб застрашити Петра, а сам весь трусив ся, як в лихоманці.

— Добре, все покажемо, — дав відповідь за всіх сам Яків Муляр; — ось підждемо, як приведуть коня і воза, то покажемо і те, як вони дотепно пристануть до сліду.

Люди розсьміялись, а Гершко аж зубами заскреготав.

— Нехай-но там мужики перелякають міні жінку, або дітий, то ще й в тюрмі посидять, як Варенуха, — страшив вже всіх людей Гершко, не гляючи одначе нікому в вічі.

— Ні, не перелякають, — заспокоїв Петро Гершка; — межі хлопцями побіг Гнатко, а то моторний і розумний хлопець: він найдесть ся сказати твоїй Рухлі, що ти сам приказав дати коня і воза, щоб завезти на тік пшеницю.

Почувши таку мову Гершко рантом кинув ся на здогін хлопцям.

— Хутчій, хутчій, поли вріж! — сьміялись люди в слід Гершкови.

Як вгадував Петро, так і сталось. Гнатко взяв коня з возом з рук самої Рухлі і сутками через двір Панаса Галущки спішив з хлопцями до Мулярового перелазу. Гершко розминув ся з хлопцями; він страшно вилаяв Рухлю і побіг до Каца на пораду.

Люди тим часом приміряли воза і коня до слідів і всі перевірились в тім, що сліди zostавлені були Гершковим візком і його конякою.

— Тепер, пане уряднику, — сказав Яків Муляр, повертаючись до урядника, — напишіть нам протокол о всій цій оказії.

— Нехай завтра, бо вже пізно тепер, — сказав урядник, зирнувши в годинник.

— Воно й справді смеркає, — промовив Муляр; — але що-ж міні робити з пшеницею.

— Пшеницю, поки що, візьміть до комори; а там вже якийсь розпорядок буде, — сказав урядник і не прощаючись з людьми, переліз через перелаз і пішов садком до своєї підводи.

XXIII.

Розсердився розлютився Кац, як почув від Гершка про оказію з пшеницею. Він лаяв ся, плював ся і грозив сам віддати Гершка головою людям. А той все мовчав. Накінець Кац видимо зморив ся, сів на дерев'яний тапчан і щось замишлював ся. Гершко все мовчав, як винуватий.

— Ну, та тепер вже нічого не подієш, — заговорив накінець Кац спокійно по жидівськи; — тепер тра вивернути ся з сього поганого діла. Я напишу листа до свого приятеля станового пристава, а ти, або нехай лучше Сруль, на всю ніч біжить з листом, щоб завтра-ж становий приїхав.

Кац писав листа, а Гершко все стояв коло вікна, та мовчав, а в голові перебирав, як-би пімстити Петрови. Скінчивши листа, Кац дав його до рук Гершкови і ні слова не сказав йому. Довго після того ходив він по конторі, міркуючи, чи відказати Гершкови від місця, чи ні. Незабаром ввійшла в контору його жінка, огрядна з себе жидівка і тихо з боязнию, бо зразу постерегла, що чоловік сердитий, запитала по жидівськи :

— Що у вас вийшло з Гершком?

— Дурний Гершко попав ся, та ще й погано. Приїдеть ся оце ще за нього тягати ся по судах. Ну, та сього вже я йому не пущу: прожену від себе, — сердив ся Кац, бігаючи по конторі.

— Ой, не спіши, щоб після не жалкувати, — боязно перестерегала Файґа чоловіка. — Ти не вмієш цінити Гершка!... Ти вже забув, що тільки один Гершко помагає тобі управляти ся з бураками, а то до нього, то ти все тратив на бураках... А сього року, то ти сам казав міні, що на бураках лучше виграв, ніж на пшениці, — а все Гершко поміг.

— Правда, правда твоя, — вже спокійніше заговорив Кац і сів на тапчані, — я хотів тільки налякати Гершка; але я його таки визволю з біди; нехай знає і мою ласку, то ще й вірніше буде міні служити.

— Оттак добре буде! — сказала Файґа, — а тепер пора і чай пити; булка спечена з свіжої пшениці.

— Добре, — подобрищав зовсім Кац, взяв любязно за руку жінку і через сїни повів її в горницю, в котрій на столі вже давно клекотів самовар.

А тим часом Сруль взяв найлучшого скарбового коня, запряг в бідку і вже летів з листом від Каца в Панівку, де була станова квартира і жив приятель Каца становий пристав Савелій Гербутовський. На нещастя Сруля, станового не було дома; він ще вчора виїхав в степанський сахарний завод, а звідтіля, як сказали Срулеви, мав поїхати по стану. Сруль недовго міркуючи, поїхав в степанську сахарню, а звідтіля по слідам станового був в трьох селах і накінець в четвертому найшов його у батюшки. Становий прочитавши листа Кацового, сказав Срулеви, що скоро прибуде в Гетьманці і відіслав його без листа до дому, а сам сів догравати пульку в преферанса, бо вигравав у батюшки більш десяти карбованців.

Аж на третій день після того, як струшена була пшениця, приїхав в Гетьманці становий і прямо заїхав до Каца, а старості звелів зібрати скілька хозяїнів. Після доброго обіду в посесора, весь червоний до потилиці, становий виїшов до людей, любязно з ними привитався, чого не ждали люди, і звелів їм іти на двір Якова Муляра і сам туди поїхав.

Оглянув становий мішки з пшеницею, хотів оглянути і сліди коло перелазу, та тільки дарма: сліду там вже ніякого не було, — все було розтерто і заглажено. Становий скривився, похитав головою, та й сказав людям:

— Не розберу я тут нічого... Гершко каже, що він правий і жалість ся на людей, що люди зводять на нього брехню і хоче навіть пожалувати ся в суд; а ви теж своє правите. Хто з вас правий — Господь його знає! І суд тут нічого не розбере. Добре як ви, люди, докажете мировому, що то Гершко підкинув пшеницю і запрягнете, що навіть бачили, що він підкидав її, а як ні, то Гершко вийде правий, та ще й підведе не одного з вас під дядькову хату... А по моему так лучше зробіть так: ти, старосто, — повернув ся він до Якова Муляра, — відвези пшеницю посесорови і закажи від мене людям, щоб вони нічого не брехали язиком, то я і протокола ніякого не буду писати. Годі з вас тих протоколів... Не треба вам вже судебного слідователя, — лякав становий людей. — От і ввесь тут суд, — закінчив він і рукою махнув.

Староста Яків Муляр здвигнув плечима і ні слова не посьмів сказати становому; мовчали і люди. Становий скінчивши так легко діло, — привітно розпрощався з людьми і поїхав знову до посесора.

— А, становий наш, то такий добрий і привітний чоловік, даром, що дуже лаяв ся за того Архипа, — сказав соцький.

— А й справді він таки добрий чоловік, — піддержав соцького один з хозяїнів.

— Воно, як напівду пішло, — промовив Яків Муляр, — то по всьому видно, що він таки тримає руку посесора, але й то правда, що як з жидом судити ся, то лучше поли вріж, та втікай!...

— Як що так, — промовив стиха Довбанюк, повернувшись до Муляра, — то беріть, куме, пшеницю і везіть на тік до жида.

— Ні, най йому хрін! Сам я не повезу. Відвезіть, люди добрі, хто небудь за мене, — попросив Муляр.

— Я відвезу, — відізвав ся соцький.

Страшно лаяв ся і грозив ся Гершко, коли на току приймав від соцького пшеницю.

— То все той вчений блазень Петро наробив, — з піною в роті говорив Гершко; — але я йому ще дам ся в знаки! Попамятає ще він мене! Я його так провчу, що всім буде наука...

Соцький, добрий і спокійний чоловік, все сьміяв ся, та промовляв:

— Лай ся, лай ся, хоч лайкою себе потіш, бо Петра не вкусиш.

В ту саму хвилину, коли Гершко, мов несамовитий, лаяв ся на току, Василь Мулярів розказував Петрови про станового, як він порішив діло з пшеницею. Петро теж розлютовав ся і почав і собі лаяти ся. Лаяв він і громаду, що пристала на суд станового, лаяв самого станового, а більш всього жидів і особливо Гершка.

— Оттакі жиди вміють викручуватись з біди, — говорив неспокійно Петро, — але Гершко, я певний в тім, ще раз попадеться ся нам; оттоді вже я наляжу на нього. Ще побачимо тоді, чия візьме!... Чую, що тут без боротьби не обійдеться ся діло. Ой, чую я, що прийдесть ся всім бороти ся з жидами: на то воно все діло іде. Тривайте-ж жиди, тривай і ти Гершку! Не будь я Петро, коли я не скручу тебе!

— Ну, ну, Петре, не лютуй ся так завчасу; але в же тобі помагай! — перебив Василь Петра і розпрощав ся з ним.

XXI.

На другий день після виїзду станового з Гетьманець, прилучилось як раз сьвято казанського образу Божої Матери.

Люди зраня поспішили до церкви. Після служби, батюшка запросив скілька хозяїнів, щоб зайшли в його господо порішити одно церковне діло.

— І ви, старости, — повернув ся батюшка до церковного і сільського старостів, — зайдіть до мене. В мене всі гуртом і покінчимо діло, котре я ще вчора сам розпочав, — говорив батюшка, ідучи попереду всіх.

— Яке-ж таке цікаве діло? — запитав один з попечителів.

— А ось недалечко і господа моя; там скажу і покажу вам все, — відказав весело батюшка.

А там в батюшки вже давно ждав хозяїнів купець з парчовими ризами, котрі батюшка приторгував за 55 карбованців. Люди оглянули ризи, похвалили їх і ще почали торгувати ся з купцем. Мусів купець спустити ще пять карбованців і поставити людям могоричу два ока горілки.

Веселі розійшлись люди від батюшки і кожний спішив до дому обідати, бо в батюшки вишли один тільки могорич.

— А що, в тебе обід готовий? — запитав Яків Муляр веселим голосом в жінки, ступивши одною ногою в хату.

— Вже й застиг, — відповіла старостиха, насипаючи в миску горячого капустняка, затертого старим салом з шином.

Яків роздяг ся, положив нового чугая на жертку і сів в білій сорочці на покуті; коло нього помістив ся Василь; Оріся стала біля столу від печі.

— Може і обідати не хочеш? — жартуючи запитала старостиха в чоловіка.

— Оттакої! та ми там в батюшки тільки могорич пили, а їсти — нічогоісенько не їли; то тепер давай хоч дві миски разом, — промовив Яків відбатовавши собі добрий шмат хліба.

— А ви, дітоньки, і горілоньки не пили, а їсте капустняк, то незгірш від мене, — жартував батько, втираючи вуса.

— Хіба, тату, тільки одна горілка піддає хисту до їжі? Єсть і инчі речі ліпші від горілки, — ввернула своє Оріся, пошерегаючи, що батько дуже добрий.

— А цікавий я знаю, які-то такі речі? — запитав Яків і моргнув до жінки.

— А от, а от... — змішалась Оріся і почервоніла як квітка, — а от хоч-би й робота...

— Ну, ну, нехай буде твоя правда, — заспокоїв дочку

батько. — А ти, Василю, правда, так міркуєш, що горілка потрібна річ.

— Я-б і зараз, тату, випив, — одвітив Василь і обли-
зав ся.

— От і видно, що синок в батька, та тільки ба! що тієї ледащиці тут нема. А може в тебе, — повернув ся Яків до жінки, — де небудь заховано хоч пів пляшки?

— Є в мене, єсть! та тільки не горілка, — промовила старостиха і положила ложку на стіл.

— А що-ж? — цікаво запитав Яків. — Може варенуха?

— Ні, міні таки вчора дядиха, спасибі їй, дала одну пляшку вишнівки, то й хочу подержати цю вишнівку до якого доброго випадку.

— А якого-ж тобі треба випадку? — запитав Яків. — Та сьогодні-ж Бог дав нам чимале сьвято, та й ризи нові купили. Чого-ж тобі ще треба?

— Та нічого вже робити? Ке, лишень, доню в льошок; там коло бараболі захована пляшка.

Орися, щоб підслужити ся батькови, прожогом кинулась до дверей і в три миги принесла вишнівку; а тим часом старостиха поставила на стіл гречані лежні з сиром.

— Оттепер, то й инча мова в нас піде, — весело про-
мовив Яків, наливаючи собі чарку вишнівки. Налив — випив; після налив жінці, там Василеві, а накінець і Орисі.

— Казав я, що тепер в нас инча мова і розмова піде, — знову весело заговорив Яків, наливаючи собі другу чарку вишнівки. — А що, стара, — повернув ся він до жінки, — пора нам вже й дітий женити. Як ти собі міркуєш?

— Ой пора, давно пора! — зітхнувши сказала старостиха, — та тільки, тільки... — так і недоговорила вона і пішла ніби до печі.

— А що-ж тільки? — допитував ся Яків.

— Та тільки, тату, ви самі пручаетесь, — одвітив за ма-
тір Василь.

— Та не вдержав язика за зубами, — сказав Яків і на-
лив собі третю чарку вишнівки.

— Та він правду каже, — піддержала мати сина.

Орися вся зачервоніла і покинула їсти.

Яків положив чарку на стіл і не гляючи ні на кого, стиха промовив:

— А може й ні.

Орися стрепенулась і осьмілилась заглянути батькови в вічі. Всі на хвилину замовчали.

— Десь дурень народив ся, — сказав Яків і положив пів лежня в рот.

— Так що ви, тату, сказали? — допитував ся Василь в батька.

— А тобі що до того? Не до тебе цеть ся, не кажи й здоров.

— Хоч і не до мене, та...

— Та може ти хочеш женити ся? — перебив Яків сина.

— Ні, не я, а от Орися... — говорив все своє Василь.

— А Орися нехай сама за себе правує, — сказав Яків, витираючи долонею вуса.

— Та вона сама не сьміє, — заговорила старостиха, постерегаючи зміну в чоловікови. — А ти, коли хочеш, то прямо й скажи, що Петро вже може слати сватів.

— А міні що? Не мене будуть сватати, — відказав Яків і знову налив собі чарку вишнівки.

— Тату! — скрикнула Орися, кинулась до батька і почала його цілувати.

— Тьфу, пожди, не сїнай ся так! Глянь, ти вже розхлюпала міні пів чарки вишнівки.

— От таки дячишина вишнівка діждалась свого, — весело промовила старостиха, цілуючи дочку, котра з великої радості почала зараз плакати.

— От вже й розплакалась, — сказав Яків ніби сердитим голосом; — так і не дасиш міні допити вишнівку...

— Ні, тату, таточку, я не буду, не буду, — сьміялась вже Орися, хватаючи батька за руку. — Пийте, тату, пийте всю, пийте тепер хоч ціле море... Ох, мамо, як міні тепер весело, — промовила щаслива дівчина і кинулась матери на шию.

Василь теж неказано втішив ся і набрав ся сьміливости повернути ся до батька.

— А дайте, тату, і міні ще чарку вишнячку, ради такого доброго випадку.

— Давай, давай, сину, поділимось, — одвітив Яків добрим голосом і наливши повну чарку підніс перше жінці.

З радощів всі випили по повній чарці і Орися розчервоїлась і розжевілась як півонія.

— А тепер, діти, порà і Богови подякувати, — сказав Яків поважним голосом і почав хреститись на покуття до образів. Щиріше всіх тут молилась і хрестилась Оріся.

XXV.

Несказано втішив ся Петро Стиртюк, коли Василь розказав йому про все, що і як в них було за обідом. З радощів він так міцно обняв Василя, що той аж скрикнув:

— Пусти, Петре, а то задусиш!

— Не бій ся, голубе, не бій ся, Василю, не задуш, — говорив щасливий Петро, — я тільки чую, що в мене крила виростають, що я ще нової і нової сили набираюсь. От тепер, Василю, я послужу громаді!...

К і н е ц ь.

В товаристві імени Шевченка у Львові

ул. Академічна Ч. 8 можна пабути:

Твори Ів. Нечуя-Левіцького: Сьвітогляд українського парода 50 кр. Повісти і оповідани . . 30 кр. Кайдашева сім'я } По- 80 кр. Навіжена } ві- 20 кр. Над чорним морем } сти 90 кр.		Твори Д-ра Омел. Огоновського: Історія руської (українсько-руської) літератури Том I. 1 зр. 70 кр., Том II. 3 зр. Том III. 3 зр. Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache 2 зр. 25 кр.	
Твори М. Вовчка: Народні оповідани Том I. 35 кр. Том II. 36 кр. Том III. 32 кр.		Твори П. Куліша: Шекспірові твори Ч. I. . . . 1 зр. Хуторна поезія 1 зр. Крашанка . . 35 кр.	
ЗОРЯ п'єсма літературно-наукове Річник 6 (без бібліотеки) 3 зр. Річники 8 и 11 по 5 зр.		ПРАВДА п'єсма літературно-наукове Річники 6, 9, 10 і 12 по 2 зр. Річник 11-ий два томи 1 зр.	
ПОЕЗИИ Вол. Масляка Том I Ціна 1 зр.		ОБРАЗИ: Остап Вересай 1 зр. Гуцул і Гуцулка 1 зр.	
МАРУСЯ повість КВІТКИ Ціна 10 кр.		ЗЕРКАЛО річники 1889 — 1891 по 2 зр.	
		МАРТА БОРЕЦЬКА повість Іл. Грабовича Ціна 32 кр.	

МИКОЛА КОСТОМАРІВ

Руська історія в житєписях

три томи по 50 кр. — 1 зр. 50 кр.

В гостях добре, дома ліпше! оповідане Дрозда Ціна 50 кр.	Про руську правопись С. Нагнибіді Ціна 5 кр	Кістяки ГОЛЬБАЙНА Том I. Ціна 15 кр.
Письма Ом. Партицького: Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка 35 кр. Темні місяця в слові о полку Ігоря . . . 1 злр. 40 кр. Слово о полку Ігоревім . 80 кр. Скандинавщина в давній Руси 20 кр.	Письма Ів. Франка: Жіноча неволя в руських письнях народних . . 35 кр. Захар Бергут, повість 1 зл. 30 кр. Воя Constrictor, повість . 35 кр. Фавст, трагедія Йогана Іете 1 зл. 50 кр. Без праці, казка 20 кр.	
ТВОРИ Ос. Федьковича. Повісти і о- повідання . 20 кр. Довбуш . . 10 кр. Як козам ро випра- вляють . 10 кр.	Корнила Устияновича: М. О. Раєвський і російський панславизм Ціна 80 кр.	ТВОРИ Мик. Гоголя : Оповідання . 35 кр. Вечерниці . 17 кр.
Дан. Млаки РУСЬКА ХАТА буковинський альманах 1 злр. 20 кр.	М. Драгоманова Галицько-руське письменство 15 кр.	
Друкують ся: Твори В. Чайченка Том I. Соняшний промінь.	Друкують ся: Твори В. Чайченка Том II. Оповідання.	Друкують ся: Твори В. Чайченка Том III. На розпутті.

Під прасою:

Поезії Тараса Шевченка в 4 томах
Збігці з Новоросії — Г. Данилевського.
Твори драматичні Карпенка-Карого.

ВИДАНЄ ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.

„ЗОРЯ“

**ілюстроване літературно-наукове письмо для родин
під редакцією Василя Лукича.**

Виходить у Львові 2 рази на місяць вже 13-ий рік, а від 1. січня 1891 р. в збільшенім об'ємі по 2½ аркуша. Коже число богато украшене ілюстраціями і численними вінетками. Друкуєсь на сильнім, гарнім, добре сатинованім папері, новими, красним, для „Зорі“ навмисне відлитими черенками.

„ЗОРЯ“ містить оригінальні повісти, оповіданя, поезії, історію нашої літератури, розправи літературно-наукові, розвідки історичні, критичні оповістки, дуже докладно ведені відділи бібліографічний і музикальний, вістки з літератури, штуки і театру, життєписи визначних наших діячів, всячину, сьмішне і т. д.

На 1892 р. призначена яко безплатна премія нова велика фотографія Т. Шевченка.

В „ЗОРІ“ містять свої твори отсі наші писателі:
**Др Александрів Вол., Барвінський Олекс., Бачинський Мих.,
Белей Ів., Білиловський Кес., Бобенко А., Бондаришин Т.,**

Варнак Охр., Борковський Ол., Верхратський Ів., Вербіцький Мик., Ганин-Буцманюк, Глібів Л., Голота Петро, Дніпрова Чайка, Загірня Мар., Зубрицький Мих., Жарко Я., Ільницький Вас., Ісаєвичь С. Н., Карпенко-Карий, Катренко Ол., Кобринська Нат., Кокорудз Іл., Колесса Ол., Кониський Ол., Кононенко М., Комар Мих., Коцовський Вол., Коцюбінський Мих., Кримський А., Кропивніцький Мар., Куліш Пант., Лавінський С., Левіцький-Нечуй, Левіцький Ост., Лепкий Дан., Леся Українка, Лукич Василь, Др Лучаківський Кость, Маковей Ос., Маляренко Кат., Мисляк Вол., Манжура Ів., Млака Дан., Мордовець Дан., Наталка-Полтавка, Обачний Мих., Др Огоновський Ом., Павленко Серг., Партицький Ом., Познанський Бор., Подоленко, Попович Ом., Потапенко Вяч., Пчілка Ол., Ревакович Тит, Ріленко Вас., Самійленко Вол., Спілка Ів., Старицький Мих., Степовик Ів., Стодоленко, Др Смаль-Стоцький, Таїсич К., Устиянович К., Цеглинський Григ., Целевич Ю., Цвїт Мих., Чайченко Вас., Школиченко Мус., Щоголів Як., Янчук Мин., Ярошинська Евг. і інші.

ПЕРЕДПЛАТА ВІНОСИТЬ:

на цілий рік **6** злр., на пів року **3** злр., на чверть року **1** злр. **50** кр.

 Передплату належить прислати тільки від адресою: **Адміністрація часописи „Зорі“ у Львові (при улиці Академічній ч. 8).**

 Ілюстрований проспект на „ЗОРЮ“ висилає ся на жаданє оплатно.